

ТРИДЕСЕТ ГОДИНА РАДА ОДБОРА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА
1989–2019

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

MONOGRAPHS

Volume DCLXXXIX

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 110

COMMITTEE FOR THE STUDY OF LIFE AND CUSTOMS OF THE ROMA

THIRTY YEARS OF WORK OF
COMMITTEE FOR THE STUDY OF
LIFE AND CUSTOMS OF THE ROMA
1989–2019

Accepted at the first electronic meeting of the Department of Social Sciences held on June 24, 2019, on the basis of reviews presented by academicians *Tibor Varady* and *Branislav Mitrović*, professor *Dragoljub B. Dorđević*, prof. emer. *Svenka Savić* and *Božidar Jakšić*, PhD.

Editors

Academician

TIBOR VARADY

GORAN BAŠIĆ, PhD

BELGRADE 2019

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига DCLXXXIX

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 110

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ТРИДЕСЕТ ГОДИНА РАДА ОДБОРА
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА
И ОБИЧАЈА РОМА
1989–2019

Примљено на I електронској седници Одељења друштвених наука 24. јуна 2019. године на основу рецензија академика *Тибора Варадија* и *Бранислава Мийровића*, професора *Драгољуба Б. Борђевића*, проф. емеритус *Свенке Савић* и др *Божидара Јакишића*

Уредници

академик

ТИБОР ВАРАДИ

др ГОРАН БАШИЋ

БЕОГРАД 2019

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Лектура и коректура
Весна Шубић

Идејно решење корица
Никола Сивановић

Технички уредник
Никола Сивановић

Тираж
300 примерака

Штампа
Службени гласник

САДРЖАЈ

<i>Предговор – Тибор Варади</i>	7
Горан Башић, Рајко Ђурић, <i>Радови о стиљусу, идентитету и интеграцији Рома објављени у зборницима Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	9
Драган Тодоровић, <i>Социолошки и сродни радови објављени у зборницима Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	39
Биљана Сикимић, <i>Хуманистичке дисциплине у раду Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	71
Злата Вуксановић-Мацура, Владимир Мацура, Сретен Вујовић, <i>Интеграциони преглед радова о становању и насељима Рома објављених у оквиру истраживачких активности Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	89
<i>Литература</i>	107
ПРИЛОЗИ.....	125
<i>Списак чланова Комисије/Одбора од 1989. до 2019. године</i>	125
<i>Списак објављених зборника Одбора</i>	127
<i>Председници Комисије/Одбора</i>	129

ПРЕДГОВОР

Немачко војно заповедништво у Србији издаје збирку уредаба о култури 22. маја 1941. године, свега месец и по дана од почетка окупације. У параграфу 2 Уредбе о штампи у Србији пише:

„Дозвола за обављање уредничког позива сме да се изда само ако дотични:
1. није Јеврејин или Циганин и ако није ожењен Јеврејком или Циганком.“

Иста (или готово иста) ограничења су постављена и у уредбама о позориштима, биоскопима и варијетеима.

Они који су формулисали ове уредбе о Циганима и Јеврејима нису видели људе, него обрасце. Након тога све је могуће. Обрасци се могу кројити према предрасудама. Такве уредбе су данас прошлост. Ипак, треба да поставимо питање да ли су прошлост постали обрасци и предрасуде које замењују људе.

Одбор САНУ за проучавање живота и обичаја Рома формиран је 10. октобра 1989. године. Можемо рећи да је циљ Одбора била (и остала) једна друга замена. Уместо замене људи обрасцима и предрасудама, Одбор је настојао да предрасуде и обрасце замени научним анализама и дијалозима.

Ова монографија има четири прилога у којима се приказује шта је Одбор учинио протеклих 30 година.

Свој прилог *Радови о сџаијусу, идентитету и интеграцији Рома објављени у зборницима Одбора за проучавање живота и обичаја Рома САНУ* аутори Горан Башић и Рајко Ђурић почињу описом формирања Одбора 1989. године, те пружају податке о председницима и члановима Одбора, о трансформацијама од формирања до данас. Потом се анализа усмерава на неке од кључних тема којима је Одбор посветио пажњу. Тим темама су биле посвећене конференције, предавања, зборници и друге публикације. Анализа се осврће на политички и правни положај Рома, питање идентитета и статуса, те питања еманципације, интеграције и инклузије. Аутори сматрају да је рад Одбора имао утицаја како на развој истраживања о Ромима, тако и на промене јавне политике у односу на остваривање равноправности, те и на промене друштвене свести о Ромима.

У свом раду *Инијеграјивни преглед радова о стиановању и насељима Рома Одбора САНУ за ироучавање живоџа и обичаја Рома* аутори Злата Вуксановић-Мацура, Владимир Мацура и Сретен Вујовић дају преглед настојања да се сагледа и анализира једно питање од кључног значаја за живот и судбину Рома. Предмет анализе чини 37 радова, те зборници који чине два блока (први зборник се базира на излагањима на Конференцији одржаној 16. и 17. децембра 1996. године, а други зборник је објављен 2017. године под насловом *Стиановање Рома у Србији: стиање и изазови*). У раду се анализира допринос неким питањима од кључног значаја, као што су величина ромске популације, просторни распоред ромских насеља, урбана и рурална ромска насеља или правна сигурност стамбеног поседа. Аутори долазе до закључка: „да су радови чланова Одбора позитивно утицали на отварање путева за сагледавање ситуације ромског становања и насеља, али и апеловали за увођење праксе свеобухватног унапређивања ромских насеља.“

У свом раду *Социолошки и сродни радови објављени у зборницима Одбора за ироучавање живоџа и обичаја Рома САНУ* аутор Драган Тодоровић усмерава пажњу на још једну значајну област научног истраживања која је обележила рад Одбора. Међу „социолошке и сродне“ радове сврстава радове који настоје да сагледају живот и обичаје Рома (као што су демографске студије, те радови о религији и верским обичајима Рома). Предмет анализе су и радови који истражују социјални положај Рома у нашем друштву, место Рома у образовном процесу, те питање предрасуда и социјалне дистанце. У својим закључним опаскама аутор примећује: „У етнички, конфесионално и религијски хетерогеним друштвима посебно је значајно питање толеранције. Толеранција није само једна од његових вредности, толеранција је темељна претпоставка цивилног друштва.“

Прилог монографији представља и рад Биљане Сикимић *Хуманиситичке дисциплине у раду Одбора за ироучавање живоџа и обичаја Рома САНУ*. Овај рад даје преглед етнографских и етнолошких студија, затим се осврће на истраживања ромског идентитета и граничних идентитета, те посвећује посебну пажњу лингвистичким студијама које укључују и студије у вези са стандардизацијом ромског језика. Биљана Сикимић наглашава и чињеницу да бројни радови објављени у зборницима Одбора имају компаративни приступ ромолошким питањима. Аутор закључује: „Отворен је простор за разумевање ромске културе и језика као трансграничне уз уважавање локалних специфичности.“

Након 30 година рада можемо рећи да су предавања и конференције у организацији Одбора, те публикације које је објавио Одбор, знатно допринели да обрасце и предрасуде заменимо виђењем стварности и разумевањем. Резултати показују и то да постоји пуно разлога да Одбор настави да се бави питањима важним за положај и живот Рома.

РАДОВИ О СТАТУСУ, ИДЕНТИТЕТУ И ИНТЕГРАЦИЈИ РОМА

ОБЈАВЉЕНИ У ЗБОРНИЦИМА ОДБОРА САНУ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

Горан Башић
Рајко Ђурић

Увод

Комисију, данас Одбор, за проучавање живота и обичаја Рома основало је 10. октобра 1989. године Одељење друштвених наука уз подршку Одељења историјских наука и Одељења ликовне и музичке уметности. За председника је изабран академик Милош Мацура,¹ а за чланове су изабрани академик Радомир Лукић, др Рајко Ђурић, Драгољуб Ацковић, др Радмила Петровић и др Милан Шипка.² Оснивању Комисије претходио је научни скуп „Развитак Рома у Југо-

¹ Поред Милоша Мацуре, оснивача и председника Комисије до 1999. године, Комисијом су руководили и академик Љубомир Тадић од 1999. до 2009. године, академик Александар Фира од 2009. до 2011. године и од 2012. академик Тибор Варади.

² Временом састав Комисије се мењао, већ у јуну 1990. године за чланицу је изабрана др Александра Митровић, а на следећој седници и проф. др Ђурђица Петровић. Две године касније за чланове Комисије су изабрани проф. др Нада Милошевић Ђорђевић и Ђура Симић, 1993. године проф. др Свенка Савић, а 1995. и Горан Башић, секретар Комисије (Одбора) од 1991. године. Трифун Димић је за члана изабран 1995. године, проф. др Сулејман Хрњица и проф. др Владимир Мацура су изабрани 1998, проф. др Драгољуб Ђорђевић 1999, проф. др Марсел Куртијаде, проф. др Јован Живковић, Јован Ђирилов и Алија Краснићи 2001. године, др Божидар Јакшић 2006, академик Војислав Становчић, др Биљана Сикимић, др Драган Тодоровић, мр Марија Александровић и мр Бајрам Саитовић 2013, Злата Вуксановић-Мацура 2015, а проф. др Сретен Вујовић, проф. др Јелена Филиповић и др Зоран Таировић 2017. године и дописни члан САНУ Павле Петровић 2019. године.

славији – проблеми и тенденције“ који је Одељење друштвених наука организовало 13. и 14. јануара исте године. Радови саопштени на скупу објављени су три године касније у истоименом Зборнику, а теме о којима је било речи разврстане су у неколико научних дисциплина, етнологију, лингвистику, право, политикологију, социологију. Међутим, требало би подсетити да је још неколико значајних иницијатива претходило оснивању Комисије.

Прва иницијатива се доводи у везу са Етнографским институтом САНУ у којем је академик Душан Недељковић покренуо истраживања фолклора Рома. У том Институту је 1976. године одржан научни скуп „Живот и обичаји Рома у нашој земљи“ чијим закључцима је препоручено САНУ да „размотри могућност образовања одбора за комплексно проучавање Рома“ (Петровић: 1992; 66). До остваривања ове препоруке протекло је тринаест година, а у међувремену је Институт за проучавање националних односа из Сарајева 1986. године организовао међународну конференцију „Језик и култура Рома“ на којој је, поред осталог, потврђена потреба за перманентним мултидисциплинарним истраживањима положаја, живота и обичаја Рома у Југославији. Академик Раде Ухлик је, у уводној речи Конференције, наговестио да су ромолошка истраживања све извеснија: „...интересовање које данас у свијету влада за ромску културу [...] све нас охрабрује у увјерењу да се од некада малобројних ентузијаста који су утирали пионирске путеве, прешло на широко заснован научни рад. У трагању за неиспитаним, оваква истраживања и у будућности се морају темељити на изворним материјалима“.³

Сазревање идеје о оснивању научног тела посвећеног проучавању живота и обичаја Рома у Српској академији наука и уметности је потрајало, али несумњиво је да је оно настало из јасно утврђене потребе за истраживањима такве врсте. Исте, 1989. године, 23. јануара у Академији је основан и Међуодељењски одбор за проучавање положаја српске националне мањине у суседним земљама, а није прихваћена идеја о оснивању одбора који је требало да се бави истраживањима националних мањина. Не постоје чињенице на основу којих би се могло закључити због чега су тада основана два научна тела посвећена ужим питањима етничитета, а није основано тело које би холистички обухватило истраживања положаја етничких група и њихових односа.

У раду „Тридесет година рада Одбора за проучавање националних мањина и људских права Српске академије наука и уметности“⁴ указано је прво на то да је идеја о његовом оснивању такође дуго сазрела међу члановима САНУ, првенствено у Одељењу друштвених наука, потом је указано и на научне, друштвене и политичке околности које су утицале на оснивање Одбора, најзад, јасно је анализиран рад Одбора и прилике у САНУ и у друштву које су допринеле

³ Ухлик, Раде, Уводна реч на отварању међународне конференције „Језик и култура Рома“ у: Šipka, Milan, „Jezik i kultura Roma“, Сарајево, 1989.

⁴ Башић, Горан, „Тридесет година рада Одбора за проучавање националних мањина и људских права Српске академије наука и уметности“, рукопис достављен Одбору за проучавање националних мањина и људских права САНУ у марту 2019. године.

да се фокус његових истраживања помери са питања положаја аутохтоне српске националне мањине ка проучавању проблема људских права и мултикултурализма. Историја рада ова два Академијина одбора указује на то да су научни разлози били *sui generis* њиховог оснивања, али историчари живота и рада САНУ не би требало да занемаре ни утицај идеолошких, друштвених и политичких промена на крају двадесетог века, а нарочито би требало да обрате пажњу на промене које су наступиле у мишљењу чланова Академије о питањима мултикултуралности и националних мањина.

У првом програму рада Комисије који је усвојен на седницама одржаним 16. и 17. фебруара 1990. године преовлађивале су теме посвећене историји, култури, традиционалном начину живота и обичајима Рома, а питања правног уређења статуса ромске заједнице и институционалног признавања идентитета њених припадника нису била међу дванаест усвојених истраживачких области.⁵ Истини за вољу, у последњој истраживачкој области „Друштвене промене и положај Рома у Србији“ којом је руководила др Александра Митровић посредно су била садржана и питања друштвене интеграције.

Наговештај осавремењавања програма рада Комисије уследио је 1997. године када је у Годишњем извештају констатовано: „У европској науци проблемима Рома поклања се изузетна пажња. Научне институције, владине и невладине организације, посебно у источној Европи, спроводе бројна истраживања разноврсних аспеката живота и положаја Рома. На резултатима ових истраживања заснивају се, у неким суседним земљама, програми друштвене и политичке промоције ове депривилеговане етничке групе, што није случај са програмом рада Комисије за проучавање живота и обичаја Рома Српске академије наука и уметности“.⁶ У истом извештају описује се да су друштвени, политички, правни аспекти положаја југословенских Рома анализирани у истраживањима сарадника Комисије који се баве „питањима социјалног и економског статуса Рома, уставноправним и политиколошким аспектима положаја ове етничке групе“. И у извештају за 1998. годину⁷ наслућују се потребе за истраживањима савременог положаја и проблема Рома. У изразито неповољним условима које су

⁵ Остале тематске области садржане у првом програму рада Комисије и њихови руководиоци и сарадници биле су: „Извори и литература о београдским Ромима у 19. и 20. веку“, проф. др Ђурђица Петровић; „Роми у књижевности југословенских народа“ др Рајко Ђурић; „Роми у Српском етнографском зборнику“, мр Драгољуб Ацковић; „Ромска насеља у Србији“, Географски институт Јован Цвијић; „Живот и обичаји Рома Крушевца и околине“ др Радмила Петровић и Драгана Савковић; „Роми и музика у Републици Србији“, др Радмила Петровић, др Ана Матовић. др Андријана Гојковић и мр Весна Ацковић; „Ромска усмена књижевност“, проф. др Нада Милошевић, др Рајко Ђурић; „Стваралаштво ромске деце Београда“, Богданка Ђурић; „Аглас дијалеката ромског језика у Србији“, Марсел Куртијаде (Marcel Courthiade); „Репродуктивно понашање и однос према дечијој смртности код Рома“, истраживачи нису били одређени; „Страдање југословенских Рома у Другом светском рату“, др Милан Булајић, проф. др Антун Милетић и академик Владимир Дедијер. Видети: „Годишњак“ САНУ за 1990. годину, стране 225–227.

⁶ Видети „Годишњак“ САНУ за 1997. годину, стр. 235–237.

⁷ Видети „Годишњак“ САНУ за 1998. годину, стр. 236–239.

драматично одредили етнички конфликти на простору Југославије чланови Комисије заговарају истраживања у функцији развојних јавних политика: „У европским државама постоји јасна интенција да се положај Рома унапреди и за одговарајуће програме се издвајају значајна средства и обучавају стручни кадрови из разних области. [...] Организоване ромске заједнице настоје да афирмишу младе и образоване Роме, који заступају њихове интересе у одговарајућим институцијама и програмима, а уколико би ресорна републичка и савезна министарства предузела конкретне мере, релативно брзо би се у школама могао установити наставни предмет ромски језик и култура, или би се лакше и брже уређивала бројна сиротињска насеља.“

Учешће Рома у политичком животу, о чему сведочи оснивање неколико ромских политичких странака, постало је, и поред постојања неколико ромских политичких партија, уочљиво тек њиховим укључивањем у процес преговарања мањина на Косову са представницима републичких власти. Несумњиво да је њихово учешће допринело легитимности преговарачког процеса, али с обзиром на велики број прогнаних Рома са Косова и страначку опредељеност Рома, нарочито страначку опредељеност Рома укључених у преговарачки тим, подстакло је различита размишљања, међу којима и то да ли су они уживали подршку сународника. Протекле деценије Комисија је настојала да скрене пажњу друштвене јавности и на ове проблеме Рома, инсистирајући да се упоредо и интензивно прате и проучавају проблеми у области образовања, социјалне заштите, запошљавања и уставноправног третмана ове етничке групе. Касније установљени, слични програми у централно-европским и другим државама у транзицији добили су подршку влада и регионалних органа власти. Нажалост, овакав случај није код нас, тако да се и даље сусрећемо са основним проблемима у вези са остваривањем права и укључивања Рома у друштво.

У наредној деценији Комисија је у редовним годишњим извештајима о свом раду, објављеним у „Годишњаку“ САНУ, указивала на различита питања која се односе на статус групе, положај њених припадника и начине интеграције. Интересантно је да једино чланови Комисије нису делили опште усхићење поводом усвајања Стратегије унапређења положаја Рома 2009. године: „Комисија је у априлу 2009. разматрала Стратегију интеграције Рома у Србији, коју је припремила Канцеларија за интеграцију Рома Министарства за људска и мањинска права. Анализа је указала на добра решења али и на низ слабости које прете да угрозе његово остваривање. Констатовано је запостављање научних чињеница и стручног знања приликом доношења оваквог документа што може имати штетне последице“.⁸ И у извештају за следећу годину Комисија је указала на слабости недовољно осмишљеног програма социјално-економске интеграције Рома: „[...] идентитет Рома, њихова култура, језик, обичаји под сталним су агресивним утицајем спољних фактора. У савременим условима утицај ових фактора је интензивнији јер повећање образовне структуре и економске снаге породице код

⁸ Видети „Билтен Фонда САНУ“ за 2009. годину, бр. 35, стр. 138.

Рома слаби отпорност групе и ствара могућности за непосредну и тиху асимилацију. Сиромаштво које је вековима било узрок патњи Рома представљало је и чврсто упориште идентитета и омогућавало је одржање архаичне и специфичне културе. Мере које се последњих деценија спроводе у вези с унапређењем социјално-економског положаја за последицу имају за циљ сузбијање структурног сиромаштва Рома, али због тога што није вођено рачуна о културним аспектима интеграције угрожен је сам опстанак групе⁹.

Оснивање, рад и делатности Комисије, која је због организације рада научних тела у САНУ 2015. године преименована у Одбор, били су прожети и под утицајем политичких промена, али су политика и „политичко“ у делу којим су се односили на идентитет, статус и интеграцију Рома била предмет њеног проучавања. Три деценије рада Комисије (Одбора) сведоче о динамичним променама током којих је Ромима признат идентитет и статус националне мањине, развијени су програми њихове социјалне интеграције (укључивања), али нису створени услови за остваривање циљева укупног политичког и друштвеног деловања у корист Рома – елиминисање дискриминације и искорењивање сиромаштва.

*О политичко правном положају Рома
у зборницима Комисије (Одбора)*

У раду разматрамо садржај прилога посвећених правном и политичком положају и политикама интеграције Рома објављеним у зборницима радова Комисије (Одбора) за проучавање живота и обичаја Рома Српске академије наука и уметности у периоду од 1992. до 2018. године.

Зборник „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, објављен је 1992. године, а уредио га је академик Милош Маџура након научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1991. године у Српској академији наука и уметности. У Зборнику је објављено двадесет радова, а четири од њих су била посвећена политичким и правним условима за признавање статуса националне мањине: др Рајка Ђурића, *Без права нема демократије*, академика Радомира Лукића *Успавани положај Рома у Југославији*, Драгољуба Аџковића, *Конституционални проблеми Рома* и академика Владимира Стојанчевића *Политички и правни положај Рома (Цигана) у Србији Првој и Другој усјанка*. Наведени радови су објављени у уводном одељку Зборника што на изванредан начин сведочи о актуелном друштвеном значају проблема признавања идентитета и статуса Рома.

У следећем објављеном зборнику „Друштвене промене и положај Рома“ из 1993. године који су уредили академик Милош Маџура и др Александра Митровић проблемима политичко-правног статуса Рома посвећен је само један рад – проф. др Константина Обрадовића *Права и положај мањина у СР Југославији – иде су Роми*. Мања заступљеност радова о институционалном положају

⁹ Видети „Билтен Фонда САНУ“ за 2010. годину, бр. 36, стр. 152–153.

Рома у овом Зборнику не значи да је то питање решено или да је изгубило значај већ се може објаснити да су научни скуп који му је претходно организоване колеге и колегинице чије интересовање је било усмерено ка демографским, социјалним и етнолошким аспектима положаја Рома.

Трећи у едицији Академијиних зборника посвећених животу и обичајима Рома објављен је 2000. године. И њега је уредио академик Милош Маџура и резултат је научног скупа „Цигани/Роми у прошлости и данас“ који је Комисија организовала 16. и 17. децембра 1996. године. Назив Зборника је носио исти назив као и научни скуп, а та чињеница је изазвала критику ромских активиста који су сматрали да је некоректно да се након што је на Светском конгресу Рома 1971. године усвојено да је име нације Роми, употребљава архаични и пежоративан назив Цигани. Примедбе су свакако умесне јер значај и суштину културе етничке групе која обухвата и политичке одреднице увек би требало уважавати и са становишта њених баштеника. Намера приређивача није била с предумишљајем да умањи значај политичке борбе ромског покрета већ да укаже на историјски континуитет развоја идентитета Рома, на начин који се то чини у науци – на основу чињеница.

О упоредној употреби речи Ром и Цигани у смислу националног идентитета народа пишу Мирга (Andrzej Mirga) и Мруз (Lech Mróz): „Знатан део Цигана Европе и Америке себе назива ROMA (Ром). Одређење 'Цигани', слично као и доста других које користе Европљани, имало је веома често пежоративан смисао. Али и поред тога прихватили су их они на које се оно односи и доста су га користили само Роми иако, углавном, у односу на не-Роме. Неке европске групе се не идентификују са називом ROMA на пример МАНУШИ и СИНТИ, мада се слажу да буду обухваћени називом Цигани. Имајући то у виду не чини нам се основано избегавати реч 'Цигани' и замењивати га речју ROMA – што често чине савремени пурутанци који би некако хтели да потру памћење прошлости“.¹⁰

Не можемо се сагласити са мишљењем пољских „ромолога“ јер је оно само делимично тачно. Њихови одговори су готово подударни са одговорима из радова америчких антрополога о припадницима индијанских племена: „Ми не желимо да имамо с њима ма шта!“; „Они нас срамоте!“; „Ми се с њима не орођавамо!“ и друга.

Мирга и Мруз, укопани између традиционализма и постмодернизма, превидели су и занемарили, нажалост, читав низ чињеница. Прво, Цигани (*Atsiganos*) је назив који се још у четвртном веку односио на припаднике једне религиозне секте, тзв. следбенике Симона Мага, који се помиње у „Новом завету“ у Византији. Данило Киш написао је причу о томе у „Енциклопедији мртвих“. Друго, назив Цигани је био стигматизован. На пример, у једном сановнику који је саставио један тадашњи црквени великодостојник написано је:

¹⁰ Mirga, Andrzej i Mruz, Lech, *Romi – Razlike i netolerancija*, АКАПИТ, Београд, 1997.

„Ко сања Циганина, биће несрећан!“ . Када су Роми стигли у византијске области у XIII веку они су постали прва жртва већ раније направљене „клопке“. Њихови противници били су и представници земаљске и представници црквене власти. Казано речима италијанског филозофа Агамбена (Giorgio Agamben) Роми су постали *homo sacer*. *Homo sacer* је био у римском праву човек кога је смео свако убити а да починилац убиства не буде осуђен за убиство. *Homo sacer* није смео бити убијен у оквиру неког ритуала. Наша истраживања показују, да се тог начела нису придржавали у Немачкој и Шпанији када су у питању Роми. Управо такав живот који се могао некажњено одузети, послужио је италијанском филозофу као „водич“ кроз земље и векове, односно за критичко тумачење европске политике и биополитике. Када живот постане политички улог, и када се политика претвара у биополитику, онда се све познате категорије људске мисли претварају у своју супротност. Агамбен одгонета судбину Европе у распону од Аристотела до Аушвица, од *Habeas corpusa* до Универзалне декларације о људским правима... У XX веку, сматра он, бришу се границе између права и дела, живота и смрти. Конц-логор је *nomos* модерне, тврди овај савремени италијански филозоф.

Имена народа нису као суви лист хербаријума и не стоје само у речницима и ономастичким студијама. Социологија имена изучава, на пример, утицај религије на име једног народа; психологија имена објашњава која све значења су садржана у једном имену и речима које су из њега изведене; политичка социологија преиспитује предрасуде које се везују за име једног народа, а теорија контекстуализма истражује у којим се свим контекстима појављује име једног народа (књижевни, поетски, драмски, филмски, идеолошки...). Да су етнографи Мирга и Мруз консултовали неку студију из поменутих области, бринули би, верујемо, више о конкретном животу Рома, а мање о „памћењу прошлости“. Део прошлости и њеног памћења су, рецимо, такође едикти против „Цигана“ (Рома). У периоду између 1500. и 1800. било је објављено 148 едикта у Немачкој. Енглески историчар Скот Мекфи (R. A. Scott Macfie) установио је да су Роми били третирани у многим од тих едиката као „циганско небиће“, „циганске штеточине“ и да је власт увела награде за убијање Рома, о чему су, иначе, писали немачки историчари Јоахим Хоман (Joachim Hohmann) и Волфганг Виперман (Wolfgang Wippermann). Историјски је, осим тога, утврђено и доказано, да је у Минхену основана Централа за регистрацију Цигана, а Алфред Дилман (Alfred Dillman) објавио је 1903. године „Књигу Цигана“ (*Zigeuner-Buch*) са именима око 26.000 Рома, од којих су многи касније депортовани у логоре смрти.

Мирга и Мруз, некадашњи научни сарадници Универзитета у Кракову, могли су да провере шта значи „памћење прошлости“ јер у Аушвиц – Биркенау налазио се „Цигански породични логор“ са око 24.000 ромских заточеника. Када је рат завршен, међу преживелима остао је само „један Циганин“! Никад не треба заборавити историјске чињенице: за име Цигани везани су најстрашнији прогони и погроми Рома, антициганизам, који је друго лице антисемитизма, и ХОЛОКАУСТ.

Настојећи да не западну у центризме ромофилије или циганофилије ови аутори ипак испуштају из вида да за део ромске заједнице, посебно њених припадника настањених на Балкану и суседним регионима, назив Цигани јесте и често погрдан, а испуштајући из вида ту чињеницу занемарују и Тејлорово (Charles Taylor) упозорење да је идентитет „делимично обликован признањем или његовим одсуством, а често и наopakим признањем од стране других“, те да је могуће да „особа или група људи трпи стварну штету, стварно изобличење, уколико им људи или заједница око њих узвраћају сликом која је ограничавајућа, понижавајућа или презрива. Непризнавање или наopakо признавање одиста може да нанесе штету, будући да представља облик тлачења тиме што неког затвара у лажан, искривљен и редукован начин бивствовања“ (Taylor: 1992; 30).

Расправе о идентитету етничких група су увек, као и границе које их дефинишу – непоправљиво лимитрофне, пропустљиве за утицаје и увек пуне емоција. Због тога дигресија о идентитету Рома која нам је пажњу скренула са објављених радова у Зборнику „Цигани/Роми у прошлости и данас“ представља допринос разумевању различитости, ма какве врсте оне биле. Важно је указати на то да су у овом Зборнику објављена два рада посвећена политичким и правним аспектима положаја Рома академика Александра Фире *Уставни положај Рома у Савезној Републици Југославији* и прилог *Положај Рома у централној и југоисточној Европи после 1989. године* др Горана Башића.

Следећи зборник „Друштвене науке о Ромима у Србији“ Комисија је објавила 2007. године. Уредио га је академик Љубомир Тадић, а у њему су објављени радови саопштени током 2003. и 2004. године на научној трибини посвећеној актуелним истраживањима положаја и живота Рома. И у њему су два рада посвећена политичком положају Рома, написана од аутора овог прилога, – први, *Историја холокауста Рома*, др Рајка Ђурића, а други прилог који се бави питањима положаја и интеграције Рома у Србији др Горана Башића.

Зборник „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“ објављен је 2012. године, две године након научног скупа на којем је разматрано да ли су и ако јесу, на који начин су предузете мере социјално-економске интеграције Рома утицале на измене етнокултурног идентитета Рома. Зборник су уредили академик Тибор Варади (Tibor Várady), аутор овог прилога др Горан Башић, а међу тридесет два објављена рада су и радови академика Војислава Становчића *Испираживања о животи и положају Рома*, Рајка Ђурића *Идентитет Рома у оквиру научнојео-ријских парадигми*, Божицара Јакшића *Политика промене идентитета Рома у Србији*, Маријане Пајванчић *Уставне гаранције права Рома у контексту права припадника националних мањина*, Марије Илић *Пресељење Рома из околности Газеле у политичком дискурсу: пример друштвене (не) одговорности и репродукције расизма* и Горана Башића *Социјална интеграција Рома и промене етнокултурног идентитета*.

Шести по реду Зборник „Прилози Стратегији унапређења положаја Рома“, који смо такође уредили академик Тибор Варади и ја, Комисија, односно Српска

академија наука и уметности објавила је 2014. године у сарадњи са Заштитником грађана Републике Србије. У Зборнику је објављено девет радова, а у нашем фокусу су радови др Божидара Јакшића *Роми у Србији изазови интeграције*, проф. др Љубице Ђорђевић *Афирмативне мере за унапређење положаја Рома у Србији*, проф. др Невене Петрушић *Типологија случајева дискриминације Рома у правној пракси повереника за заштитиу равноправности*, Иванке Костић *Роми у Србији – главни проблеми и прејреке у ирисијуу иривима* и Горана Башића *Сиромаштво Рома и афирмативне мере*. Специфичност овог Зборника је у томе што је неколико прилога написано на основу искуства аутора и ауторки са антидискриминационим политикама и јавним политикама интеграције Рома и Извештаја заштитника грађана о примени Стратегија унапређења положаја Рома¹¹ у којем је након емпиријског истраживања, дакле на основу верификованих података, утврђено да су само две од мноштва планираних мера имале ефекта.

У овом и претходном Зборнику објављени су занимљиви радови др Драгољуба Адковића *Неки елементи обичајног права Рома* и др Анамарије Сореску Маринковић *Бањашки суд из ула нових иеренских исираживања* који садржајно припадају етнологији, али који указују на везе и правила унутар ромске заједнице које су од значаја за њихову друштвену интеграцију (инклузију).

У последња два зборника радова из 2018. године „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, уредника академика Тибора Варадија и др Биљане Сикимић, и „Роми Србије у XXI веку“, уредника Тибора Варадија, објављена су два рада др Горана Башића која указују на актуелне политичко правне проблеме положаја ромске националне мањине: *Право на службену уио-ишебу језика националних мањина у Србији – иерсиективне ромској и Друштвено и иолишичко оранизовање Рома у савременој Србији* и рад др Зорана Таировића *Промена слике о Ромима* у којем аутор разматра културолошке и антрополошке основе политика идентитета Рома.

Дакле, у девет¹² зборника посвећених положају, животу и обичајима Рома, од укупно 119 објављених радова, њих 17 било је посвећено политичким и правним аспектима положаја и проблемима интеграције Рома. Интересовање аутора за ове теме указује да проблеми услова за остваривање равноправности Рома у Србији нису обезбеђени, односно да напредак постигнут у вези са признавањем идентитета и статуса националне мањине није довољан за друштвену интеграцију Рома и елиминисање дискриминације.

¹¹ <https://www.pravamanjina.rs/attachments/IZVESTAJ%20ZG%20O%20SPROVODJENJU-%20STRATEGIJE.pdf>

¹² Девети зборник није обухваћен анализом у овом раду јер је посвећен специфичним питањима становања Рома којима се у овом Зборнику баве др Злата Вуксановић-Маџура, проф. др Владимир Маџура и проф. др Сретен Вујовић у прилогу *Инијеграиивни ирејлед радова о ситановању и насељима Рома Одбора САНУ за ироучавање живоиша и обичаја Рома*.

Признавање идентитета и статуса

Подаци о положају и интеграцији (инклузији) Рома у Србији су штурни, непопуни и не прикупљају се на начин који омогућава систематично праћење промена њиховог друштвеног положаја. О овоме је било речи на међународној конференцији „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“ коју је Комисија организовала у децембру 2010. године, а радове објавила у истоименом Зборнику две године касније. Међутим, и без таквих података, на основу хронолошке анализе радова објављених у зборницима Одбора за проучавање живота и обичаја Рома можемо уочити да је у протекле три деценије учињен значајан напредак у вези са институционалним признавањем идентитета Рома, конституционализацијом њиховог положаја и програмима социјалне интеграције (инклузије) припадника ове у сваком погледу значајне етничке заједнице.

У Југославији Ромима није био признат статус националне мањине. Упркос бројности, особеном етничком, језичком и културном идентитету, израженој политичкој иницијативи за признавањем таквог статуса Роми су се, кад год би на дневни ред поставили ово питање, суочавали са отпором администрације. Две године пре одржавања Првог светског конгреса Рома на којем су усвојени национална обележја и програм, у београдском дневном листу „Вечерње новости“ новинар Јован Кесер је објавио интервју са ромским активистом Слободаном Берберским, у којем је недвосмислено постављено питање признавања Ромима статуса нације. Полазећи од *еманципације*, као програмске формулације, у смислу да је еманципација Рома процес еманципације друштва од целокупне своје беде и свих својих зала, Берберски се zaloжио да се Ромима призна статус нације.¹³ Припадници непризнатог народа не могу остварити своја ни људска ни грађанска права, а важно је поменути да је по Хегеловој (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) дефиницији, признање (*Anerkennung*) *condition sine qua non* за признање грађанских права. На жалост, многи Роми су након распада бивше Југославије проглашени за „невидљиво лице“, што је био статус роба у Римском царству!

Берберски, који је две године касније постао и први председник Светског конгреса Рома,¹⁴ сматрао је да ће национално ослобођење и признавање статуса Роми остварити како постизањем равноправности на свим нивоима и у свим сегментима тако и оснаживањем културног идентитета и институционалног организовања. Комуниста и учесник народно-ослободилачког рата Берберски је свакако имао ауторитет да укаже на стратегију развоја националне идеје код

¹³ Интервју Слободана Берберског Јовану Кесеру – *Нисмо циљани већ нација*, Вечерње новости, 2. март 1969. године, стр. 7.

¹⁴ Barany, Zoltan, *The East European Gypsies – Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Oxford University Press, 2002.

Рома.¹⁵ Подела народа на нације, националне мањине и етничке групе у XX веку, после нацистичко-фашистичког и стаљинистичког уништавања народа и националних мањина сасвим је непримерено савременом добу. Народи, без обзира на бројност и територију, морају бити у сваком погледу изједначени и равноправни. Оспоравање једне слободе, неминовно има за последицу поништавање многих права и слобода! Из прошлости треба да се што пре извуку поуке за будућност, јер без тога није осигуран живот у заједништву и миру. Берберски је веровао да је југословенски социјализам хабитус у којем ће се остварити национална идеја Рома. Међутим, сазревању те идеје с једне стране допринеле су промене у либералној политичкој теорији и филозофији у вези са признавањем идентитета етнокултурних мањина¹⁶ и на тим основама институционализацији положаја и заштити колективних права,¹⁷ а са друге стране, развој етнолошких и лингвистичких истраживања којима су прикупљене чињенице које су указивале на порекло, идентитет и проблеме Рома.

О проблемима наслеђа, историјске улоге Рома на Балкану и значају идентитета за признавање статуса националне мањине и друштвену интеграцију важни су рад академика Владимира Стојанчевића *Полишички и правни положај Цигана (Рома) у Србији Првој и Другој устанка*, објављен 1992. у зборнику „Развитак Рома у Југославији“ и прилог др Горана Башића *Положај Рома у централној и југоисточној Европи* из зборника „Цигани/Роми у прошлости и данас“.

Академик Стојанчевић указује на то да су Цигани (Роми) активно учествовали у ослободилачким устанцима против Османлија од 1804. до 1813. године и претпоставља да су због заслуга у ратовању у Скупштини старешина имали свог (циганског) војводу. Ослањајући се на историјску литературу, летописе и друге изворе академик Стојанчевић указује да су се Цигани (Роми) устанку придружили

¹⁵ Слободан Берберски је истицао да је социјалистичка Југославија била једина држава способна и спремна да питање националне артикулације Рома постави на дневни ред. Југославија је националном питању придавала велику пажњу и вероватно да је објављивању интервјуа са Берберским, али и другим Кесеровим чланцима о животу и проблемима Рома претходила политичка сагласност партијског и државног руководства. У прилог тој претпоставци је писмо које је словеначки политичар Алеш Беблер упутио у децембру 1978. године Централном комитету СК Југославије: „Проблем Рома у нашој земљи, несумњиво је вапијуће социјално питање. Они својом великом већином спадају у најсиромашнији део нашег становништва. Веома велики број наших Рома станује у страћарама или чергама, а то значи без текуће воде, без санитарија, без грејања зими, слабо заштићени чак и од ветра и кише. Није им дакле решено питање становања у елементарном смислу. То се може рећи и за исхрану, а услед ових и других разлога Роми су лошег здравственог стања. Ромима су приходи ниски јер им је привредна активност још увек традиционална... Овом је констатацијом отворен главни социјални аспект питања Рома код нас, а то је питање њиховог запошљавања...“ (Ацковић, Драгољуб, *Нација смо, а не Цигани*, Rrominterpress, Београд 2001; Jakić, Božidar & Bašić, Goran, *Umetnost preživljavanja – gde i kako žive Romi u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Београд, 2005).

¹⁶ Taylor, Charles, *The Politics of Recognition*, in Gutmann, Amy, „Multiculturalism“, Princeton University Press, 1994, p. 25.

¹⁷ Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship, A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, 1995, p. 156.

у раној фази и да су активно учествовали у борбама у Шумадији, око Ваљева и Пожаревачкој нахији, те да су имали значајну логистичку улогу. Иако муслиманске вере они су се, за разлику од сународника у Босни, приклањали православним Србима јер им је био прихватљив њихов социјално-политички програм. За укључивање Цигана у борбе свакако је била важна структура моћи у Београдском пашалуку и економски положај раје којој су Цигани припадали. По Стојанчевићу, Цигани су имали представника у устанничкој Скупштини, али докази о томе не постоје. Напротив, према Константину Ненадовићу и Тихомиру Ђорђевићу не зна се поуздано ни то ко је Цигане представљао у Скупштини, нити коју војну титулу је носио – војводе, буљубаше или неку нижу.

Због заслуга у ослободилачким устанцима Ромима су призната грађанска права. „[...] на пуну личну слободу, на земљишну баштину, слободу вероисповести (исламске) и на поштовање обичаја и сопствене традиције. Пуна једнакост по српским законима и пред судовима била је велико социјално и цивилизацијско постигнуће за Цигане, алиби за њихову личну – индивидуалну и колективну друштвену еманципацију у ослобођеној Србији“ (Стојанчевић: 1992; 26). Поред тога, укинут је тзв. „цигански“ порез, забрањено је чергарење (гурбелук), а пост-устанничке власти су Циганима додељивале обрадиву земљу у власништво чиме су створени услови за њихову социјалну и друштвену интеграцију и христјанизацију. Пропаст устанка 1813. године и обнављање османске власти поништила је, према Стојанчевићу, револуционарне тековине и права која су призната Циганима. Такав ниво заштите и интеграције Рома није обновљен за време прве владе кнеза Милоша 1815. године, нити им је, с обзиром на то да су Цигани као мухамеданци све до 1830. године били под ингеренцијом Порте, заштита гарантована Сретењским уставом.

Подаци на основу којих је академик Стојанчевић дошао до закључка о демократским донетима Првог српског устанка и признавању грађанске равноправности Цигана и стварању економских и друштвених аспеката њихове интеграције су штур и нажалост неубедљиви. Он свакако није ни први ни једини истраживач који се суочио са чињеницом да је недостатак научно утемељених доказа необјашњиво присутан у вези са истраживањима живота и положаја Рома – дуго није било историјских података о њиховом животу у прапостојбини, историјским миграцијама, страдањима и прогонима, а данас у условима прецизних мерења у друштвеним наукама уз помоћ савремених технологија недостају подаци о њиховом броју, социјалном и економском положају и друге чињенице од значаја за планирање и спровођење социјално-економске интеграције.

У раду др Горана Башића *Положај Рома у централној и југоисточној Европи после 1989. године* проблем података није дошао до изражаја јер је у њему разматран политички контекст промена положаја Рома након „краја историје“. Слом социјализма, деконструкција социјалне државе и успостављање правила игре која намеће либерална држава нису битно допринели унапређењу положаја Рома. Признавањем формалне грађанске једнакости, која је у оквиру волунтаризма о једнакости радничке класе постојала и у социјализму, и признавањем

статуса националне мањине успостављен је политички основ решавања тешких проблема Рома у југоисточној и централној Европи – структурно сиромаштво, дискриминација и предрасуде. Да би се учинио суштински напредак и решавали поменути проблеми била су потребна системска решења и промена друштвене парадигме у којој је мултикултуралност вредност заснована на поверењу, а не на хришћанском концепту апстрактне толеранције.

Роми су жртве вековних предрасуда и сегрегације који су досезали до несхватљиве мржње, ксенофобије, геноцида: „Предрасуде и стереотипи које припадници већинских народа формирају о Ромима грубо се разликују од романтичарских представа Рома у уметности.¹⁸ У стварности стигматизовани су као маргинална, непожељна етничка група која се бави ситним преступима, скитничарењем, просјачењем. При томе се олако заборавља да су индустријализација, висока технологија, насилна колективизација за време бољшевизма и кретања из руралних у урбане средине разорили економску основу ромске породице. За кратко време усахла је потреба за многобројним традиционалним занатима и пословима које су Роми, у оквиру породичних мануфактура, преносили са генерације на генерацију и које су захваљујући својој лакој покретљивости и прилагодљивости нудили у местима у којима је за њих било посла. Потребе консолидације социјалистичког друштва условиле су да Роми раскину са номадским начином живота и да почну да прихватају нископрофитне и неатрактивне послове у градовима које су припадници већинских популација одбијали“ (Башић: 2000; 52). Глобалне политичке и идеолошке промене нису отклониле препреке које Роме чине политички и економски немоћним.

Уколико из контекста извучемо неколико идеја из овог рада написаног 1996. године и упоредимо са стањем четврт века касније уочићемо да суштинске промене нису остварене. „Етничка дистанца према Ромима не мора да се мери стандардним социолошким показатељима. О односу већинских популација према Ромима може се сазнати из извештаја међународних и националних организација које се баве регистровањем виолентних кршења основних, индивидуалних људских права. Анализе експертских група говоре да је од 1992. до 1995. године било око педесет грубих насртаја на животе и имовину ромских породица, а свакако да је тај број и већи уколико се у обзир узму непријављени и неевидентирани случајеви, као и кршења људских права на просторима друге Југославије који су били захваћени ратним страдањима“ (Башић: 2000; 54).

Поузданих података о извесним страдањима Рома током конфликта на просторима бивше Југославије из неког разлога нема, али примери напада на Роме не недостају. У априлу и у мају 2019. године хулигани су напали Роме у њиховим насељима у Новом Саду и у Лесковцу. Током 2018. године у Бугарској

¹⁸ У класичној литератури и у уметности Роми се често приказују романтичарски, као тајанствени номади, који носе бремене особеног система вредности у којем слобода, љубав и однос према природи одолевају материјализму својственом савременим културама. Живот на маргини захтева, међутим, много више од романтичарских представа о опojности циганске песме која је једнаком жестином тешила Димитрија Карамазова или инспирисала Аполинера.

је без повода убијено више Рома а нападани су на јавним местима и у својим домовима. Починиоци се, уколико су и идентификовани и кажњени, нису суочили са друштвеном осудом, а бесмислица је да се подстрекачем напада и расизма сматра вођа националистичке странке Национални фронт спаса Бугарске који је, претпостављам због специфичних погледа на мултикултурализам,¹⁹ 2017. године постављен за председника Националног већа за етничке и интеграцијске послове, саветодавног и координацијског тела које се бави политиком и правима мањинског становништва у Бугарској.²⁰ Екстремна десница непрестано испољава расистичке ставове и организује нападе на Роме у Мађарској. Многи мисле да држава не предузима све што би могла како би спречила нападе и сузбила расизам.²¹

Подаци о мерама социјално-економске интеграције постоје и они, упркос томе што су обогаћени методом „статистичке мимикрије“, указују на то да остварени напредак не решава проблеме сиромаштва и интеграције Рома. У раду сам написао да истраживања спроведена у Румунији и Бугарској, данас чланицама Европске уније, указују на то да је 1992. године 80% одраслих Рома у Румунији било неквалификовано, а више од половине константно незапослено. Подаци су указивали и на то да је у исто време незапосленост међу Ромима у Бугарској била око 60%. На минимални напредак, несразмеран улагању у програме интеграције, указују извештаји Европске комисије и Агенције за основна права Европске уније.²²

Друго питање разматрано у истом раду је посвећено томе колико укључивање Рома у „делотворно“ одлучивање доприноси њиховој социјално-економској интеграцији. Под делотворним учешћем у одлучивању подразумевам политичку снагу и утицај који Роми остварују у институцијама, у друштву и ромској заједници. Брза артикулација политичких интереса Рома и снажан пораст њиховог учешћа у политичком животу земаља у оба региона није се очекивао, али чини се да се није очекивало ни то да двадесет пет година касније, након развоја националних политика мултикултурализма у којима су снажна упоришта мањинске самоуправе и политичка репрезентација, Роми остану на сличним позицијама

¹⁹ Антиромски говор исте особе у Парламенту Бугарске 2014. године може се уврстити у најбестијалније фашистичке говоре: „Претворили су се у разуздане, јадне и бијесне антропоиде. Траже право на плаће без напора, захтијевају здравствено без болесних, дјечје доплатке за дјецу која им се играју са свињама на улици и потпору за мајке које имају инстинкт уличних курви.“ (<https://phralipen.hr/2018/11/19/netrpeljivosti-bugarskoj-govori-mrznje-napadi-ubojstva/>)

²⁰ <http://www.romea.cz/en/news/world/bulgaria-chair-of-the-council-on-ethnic-minority-integration-is-now-right-wing-extremist-valeri-simeonov>

²¹ Hungarian authorities failed to protect Roma against racist abuse during anti-Roma demonstration ([file:///C:/Use rs/Goran/Downloads/Judgment%20Kiraljy%20and%20Domotor%20v.%20Hungary%20-%20racist%20abuse%20during%20anti-Roma%20demonstration.pdf](file:///C:/Use%20rs/Goran/Downloads/Judgment%20Kiraljy%20and%20Domotor%20v.%20Hungary%20-%20racist%20abuse%20during%20anti-Roma%20demonstration.pdf))

²² Roma Survey – data in focus Poverty and employment: the situation of Roma in 11 EU member states (https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-roma-survey-employment_en.pdf); Roma integration in Romania (https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combatting-discrimination/roma-and-eu/roma-integration-eu-country/roma-integration-romania_en)

на којима су били 1989. године. Помак у политичком животу Рома је постигнут у односу на признавање статуса националне мањине и за то су мање-више заслужне међународне организације које су допринеле да државе у региону превладају отпор од признавања колективних права националних мањина (Башић: 2000; 54).

Условима унапређења статуса и положаја Рома бавио се и др Рајко Ђурић у раду *Без њива нема демократије*. Овај прилог објављен 1992. године у зборнику „Развитак Рома у Југославији“ указује на то да упркос јасно дефинисаном идентитету, патњама и жртвама које су поднели у Другом светском рату Ромима није признат статус народности: „Утврђивање статуса народности Ромима јесте *conditio sine qua non*, њиховог развика [...]. Не постоји ни један ваљан разлог да се то не учини, осим, наравно, зле политичке воље“ (Ђурић: 1992; 6). „Спремност да се и Роми третирају у духу хуманистичке традиције у складу са категоријама и принципима које је изнедрио дух европске филозофије и културе значила би почетак раскидања са старом праксом первертирања антропологије у зоологију, почетак укидања емпиријске суштине 'циганчења' и стварања услова за стварну еманципацију Рома. Добро је замисливо и могуће само са слободним људима, у слободној и демократској заједници људи, а не у привидној заједници [...]“ (Ђурић: 1992; 7).

Ђурић није био оптимиста у погледу развика Рома у Југославији, како због ограничења демократије у социјализму, тако и због извргавања хуманистичких начела у своју супротност. Међутим, очекивао је и предвидео промене чије утемељење је налазио у признавању статуса народности и доношењу програма за промену социјалног положаја Рома: „Друштво и друштвене институције морали би да имају одговарајући програм за промену социјалног положаја Рома, чија огромна већина, силом бездушних прилика и околности, дели судбину недодирљивих“ (Ђурић: 1992; 7) и „Ромима би у сваком случају требало признати право на употребу и развој свога матерњег језика, и то како у просветном тако и у културном раду, па и у погледу школовања њихове деце. То изискује пуна еманципација овог народа“ (Ђурић: 1992; 7).

Страдања Рома у Другом светском рату др Рајко Ђурић сматра холокаустом који ни по чему не би требало издвајати од онога који су фашисти спроводили над Јеврејима. Људски губици и психологија страха развијена на бестијалним злочинима додатно су Ромима отежали ослобођење које је подразумевало борбу за правно, али и друштвено признање. Шта је то значило у Европи у првој половини XX века подсећа чињеница да су у Румунији Роми имали статус робова све до 1856. године,²³ да су за њих доношени посебни закони и утврђивана правила понашања.²⁴ Све ово Ђурић је имао у виду када је у раду *Исцјорја холокауста Рома*, објављеног 2007. године у зборнику „Друштвене науке о

²³ Achim, Viorel, *The Roma in Romanian History*, Central European University, Budapest, 1998, p. 28.

²⁴ Soulis, George C., *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the late Middle Ages*, Dumberton Oaks Papers, XV, 1961, p.141.

Ромима у Србији“ написао: „Расизам, који има дубоке и врло снажне корене у Европи, и милитаризовање европских друштава, нарочито друштва у Немачкој, која је већ од краја 19. и почетка 20. века желела да постигне и осигура статус велике европске силе, обликовали су психологију и свест маса, које су доживљавале рат као с неба послано чистишиште које ће растерати облаке над њиховим друштвом и омогућити свитање ’новог Сунца’“ (Ђурић: 2007; 5).

Холокауст је неспоран и његове последице су трајно погодиле Роме, али окончање рата није значило и окончање предрасуда и мржње према Ромима. Ђурић указује на мрље у националним историјама које нису ништа друго до драстичан пример „изневеравања и морала и историјске истине“, што „узрокује и условљава наставак прошлости у садашњости Рома“ (Ђурић: 2007; 12). Избегавање да се питање холокауста над Ромима правовремено расправи на основу чињеница и сведочанстава преживелих омогућило је политике „антициганизма“ које су непатворен расизам који не само то што актуелне програме интеграције и инклузије Рома чине немогућим већ доводи у питање и то шта је њихов циљ.

Академик Радомир Лукић у раду *Уставни њоложај Рома у Југославији* разматра неколико питања од значаја за превазилажење проблема у вези са признавањем статуса националне мањине Ромима. Лукић проблеме правне природе налази у уставно-правном систему у којем нису јасно утврђене дефиниције појмова народ, народност и етничка група и селективној примене права у односу на припаднике етничких група. За разлику од народа и народности (националне мањине) које располажу сувереним правима, односно правом на територијално политичко организовање, етничким групама је Уставом Србије „зајамчена слобода изражавања припадности етничкој групи, слобода развоја своје културе и употреба језика и писма, као и оснивање организације ради остваривања тих права“ (Лукић: 1992; 11). Лукић отвара питање да ли је критеријум бројности довољан за успостављање правне и друштвене разлике између народности и етничких група. Одговор академик Радомир Лукић не налази, али указује, као и Владимир Стојанчевић, на то да су Роми још у „Карађорђевој и Милошевој Србији имали неко право сопственог представништва“ и да с обзиром на бројност имају интерес „да се боре за признање своје народности“ (Лукић: 1992; 14).

О проблемима друштвеног положаја Рома и могућностима заштите идентитета групе који произилазе из различитог уставно-правног одређења народности којима су призната колективна права и етничких група чијим припадницима су призната индивидуална права пише др Драгољуб Ацковић у раду „Конституционални проблеми Рома“. Компаративну анализу одређења статуса народности и етничке групе у југословенском уставном систему Ацковић закључује разматрањем Устава Србије и устава њених покрајина. Ацковић запажа да Устав Србије не помиње етничке групе већ да јамчење и заштиту националних права концентрише искључиво на народе и народности, а да само Устав Косова признаје етничке групе што је омогућило еманципацију Рома: „Покренута је [...] прва ТВ емисија на ромском, постоји неколико радио-емисија, а заступљеност Рома у разним структурама друштвеног и политичког живота је релативно добра. Пре

неколико година почела су са радом одељења у којима је један од предмета и ромски језик. Партијске књижице у овој покрајини су на ромском, а у ЦК Косова је процентуално више Рома него у осталим републикама и Покрајини Војводина“ (Ацковић: 1992; 23).

Устав Србије није признавао етничке групе као ентитете којима се јамчи заштита идентитетских права, а Ацковић скреће пажњу и на то да су уставописци имали на уму дискриминацију Рома: „[...] на сваки начин покушава да се негира национална посебност ромске народности, што је у најбољем случају смешно, а у најгорем је то један расистички однос према вишевековној култури једног народа који је током минуле историјске прошлости са Србима и деловима других народа и народности који овде живе делио добро и зло“ (Ацковић: 1992; 22).

Правима и положајем Рома бавио се и др Константин Обрадовић, професор Правног факултета Универзитета у Београду, који је наду у вези са укупним друштвеним напретком видео у одлучном раскидању идеолошких и институционалних веза са комунистичким једноумљењем те у успостављању демократије и прихватању начела међународног права и друштвене толеранције. Почетак процеса признавања и заштите права националних мањина, па и Рома, професор Обрадовић је видео у демократској југословенској Влади коју је 1992. године образовао Милан Панић: „Укратко, налазимо се негде на почетку, али су перспективе повољне, иако, [...], посао неће бити лак. У данашњим приликама, морамо се сагласити да положај мањина није задовољавајући, а то поготову важи за Роме. Они немају своју државу да стоји иза њих, а, што још компликује проблем остваривања њихових права, наша јавност још није навикла да их сматра мањином, попут, рецимо албанске, мађарске и других. Коначно сви знамо предрасуде које у односу на Роме постоје код доброг дела нашег света. Према томе, рекао бих да је њихов положај сложенији од положаја националних мањина“ (Обрадовић: 1993; 24).

Нажалост, очекивања професора Обрадовића се нису остварила у помехутој југословенској Влади, штавише, до уређења права националних мањина и признавања таквог статуса Ромима чекало се још пуну деценију коју су обележили етнички конфликти на простору друге Југославије, коначни распад југословенске државе и југословенства као идеје уједињених јужнословенских народа, тежак пораз србијанске државе и дипломатије у вези са статусом и отцепљењем Косова. До промена је дошло тек 2002. године, односно доношењем Закона о заштити права и слобода националних мањина којим је Ромима признат статус националне мањине. Да би се избегле недоумице и превазишло неповерење Рома и њихових политичких предводника у ставу 2. члана 4. Закона који је посвећен (афирмативним) мерама за обезбеђење равноправности јасно је написано: „Органи власти ће донети правне акте и предузети мере [...] у циљу поправљања положаја лица која припадају ромској националној мањини“. На тај начин недвосмислено је исказано признање статуса националне мањине Ромима.

Након признавања статуса националне мањине интересовање за статусна питања Рома јењавају у радовима објављеним у зборницима Комисије за проуча-

вање живота и обичаја Рома. Изузетак је прилог проф. др Маријане Пајванчић *Уставне гаранције права Рома у контексту права припадника националних мањина* објављен 2012. године у зборнику „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“. На положај ромске националне мањине, по мишљењу професорке Пајванчић, највише су утицале уставне гаранције које се односе на „прихватање и признавање међународних стандарда људских и мањинских права, њихово позитивирање (имплементација) у унутрашњем правном поретку“ и „прихватање принципа и политике једнаких могућности и посебне мере као инструмент вођења ове политике“ (Пајванчић: 2012; 152).

Еманципација – интеграција – инклузија

Признавањем статуса националне мањине окончан је, или се бар сматра да је окончан, процес еманципације Рома у Србији. Фаза еманципације није била институционализована и одвијала се паралелно са борбом Рома за признавањем статуса националне мањине. Међутим, да је реч о процесу који се односи на шири социјални контекст сведоче речи Саита Балића, ромског активисте и председника Светског конгреса Рома: „Од када је покренута акција за еманципацију Рома у нашој земљи, међу припадницима овог народа пробудена је свест. [...] Ми смо против затварања и изолационизма, али и против асимилације, без обзира на то под којим условима и облицима се евентуално покушава протурити. Наша је девиза и препорука – што потпунија социјална, самоуправна еманципација људи, утолико пре што се према Ромима у прошлости (а понегде је то и сада случај) вршила дискриминација на етничкој основи, по којој су Ромима често оспоравани чак и право на живот и постојање“.²⁵

Са програмом интеграције Рома у савременој Србији од почетка постоје тешкоће и резултати не одговарају очекивањима и уложеном труду и средствима. Штавише, грешке се понављају и не отклањају, а неке се не могу објаснити. Примера ради, све до 2010. године у Влади Републике Србије постојала је Канцеларија за инклузију Рома која је требало да води рачуна о „управљању“ процеса интеграције Рома. Без објашњења ово тело је укинута, а праћење и координацију послова и активности у вези са интеграцијом Рома нико не обавља. Комисија за проучавање живота и обичаја Рома је 2009. године изразила опрезност у погледу усвајања „Стратегије унапређења положаја Рома у Републици Србији“, а у раду *Положај и интеграција Рома у Србији* објављеном 2007. године Горан Башић указује на противречности, али и неправилности које прате процес планиране друштвене интеграције Рома. У прилогу је указано на то да, поред тога што је заснован на неформалном документу и крхким институционалним основама, програм интеграције ромског становништва не води рачуна о многим аспектима

²⁵ Саит Балић, Поздравна реч на отварању научног скупа „Развитак Рома у Југославији“. Видети у: „Развитак Рома у Југославији“, ур. Мацура, Милош, САНУ, 1992.

који трајно утичу на идентитет ромске заједнице и њено место у друштву. У вези са тим, у раду је пажња посвећена улози државне управе, ромских лидера, невладиних и међународних организација који су директно или посредно дали легитимитет овом програму. Наиме, програм интеграције Рома је написан за свега три месеца и није био заснован на подацима. Упркос томе што није званично усвојен послужио је јавној управи да донесе акционе планове у области образовања, становања, запошљавања и здравља Рома, чија примена и лоша пракса имају дугорочне последице.²⁶

Друго питање на које се скреће пажња у овом прилогу је утицај стратешких мера на промене идентитета групе. „Стратегија социјално-економског развоја ромске заједнице мора у свим својим сегментима водити рачуна о томе на који начин ће предузете мере утицати на културни развој групе и очување њиховог идентитета. У том смислу потребан је холистички приступ култури, али и сагледавање последица које је до сада ромској заједници нанела друштвена стигматизација. Акултурација и етничка мимикрија нису само проблем Рома који су зарад друштвене промоције прикрили свој етички идентитет, већ и сиромашног дела ромске популације која је, због пежоративног односа већине према њиховој култури, идентитету и проблемима, лишена елите. У том смислу централни део стратегије уређења и развоја образовања, економског оснаживања и сваког другог аспекта положаја Рома мора водити рачуна о културној матрици у којој се спроводи. У супротном, ризик од реалног друштвеног неприхватања стратешких мера је велики, а сасвим је сигурно да ће 'то' што би требало да буде стратегија изазвати сложеније проблеме који ромску заједницу могу да заведу или ка још дубљој сегрегацији и акултурацији или ка јачању шовинизма као реакције групе на неразумевање и неосетљивост већине за њихове проблеме“ (Башић: 2007; 28).

У раду је објашњен и проблем у вези са расељавањем ромских насеља, дакле не подстандардних или нехигијенских насеља, већ сиротињских насеља, од којих многа имају обележја слама, у којима су Роми већина становништва. У контексту процеса интеграције Рома, почетак расељавања београдских насеља у којима у изузетно лошим условима претежно живе грађани ромске националности доводи се у везу са расељавањем Рома из насеља „Тошин бунар“ и „Газела“. Тих насеља данас нема, на њиховим местима су савремене саобраћајнице, стамбена насеља и зграде банака и компанија. Где су људи који су нелегално становали на парцелама на којима је подигнута поменута инфраструктура и објекти није познато. Претпоставља се да неки од њих живе у другим сиротињским насељима, да су малобројни добили на коришћење „социјалне“ станове, а да се део Рома вратио у места у Србији у којима имају пребивалиште.

²⁶ Легитимитет првом стратешком документу дао је, непосредно након оснивања, Национални савет ромске националне мањине, а 2005. године, неколико дана пре потписивања регионалне иницијативе „Декада Рома“, Влада Републике Србије је усвојила Акциони план за унапређење положаја Рома у вези са образовањем, становањем, запошљавањем и здрављем (Башић: 2007; 31).

Социјалним и политичким контекстом расељавања ромских насеља бави се др Марија Илић у раду *Пресељење Рома из околних Газеле у политичком дискурсу* објављеном 2012. године у зборнику „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“. На примеру расељавања насеља које је, због изузетно тешких услова живота његових житеља, годинама привлачило пажњу суграђана, Марија Илић првенствено указује на друштвени и институционални расизам. „[...] може се закључити да се политички дискурс декларативно залаже за људска права, али постоји и институционална и законска неодређеност, која отвара слободан простор за испољавање разних манипулаторских акција и расизма“ (Илић: 2012; 413). Не умањујући значај акција које су предузете у вези са расељавањем и интеграцијом становништва из гета испод централног градског моста ауторка издваја различите идеолошке позиције које су заступали политички актери: митигација, репродукција расизма и предрасуда и најзад, антирасизам. Добро истражена социјална позадина расељавања указује на основни проблем неуспешне политике становања Рома – да Роми нису циљ тих активности већ да се њихови проблеми углавном решавају тек када постану препрека урбаном и инфраструктурном развоју.

У Зборнику који је Комисија објавила 2012. године разматран је проблем утицаја програма социјално-економске интеграције Рома, који је, мање-више, планиран и оствариван без суштинског учешћа Рома, на промене њиховог идентитета у савременим друштвеним приликама. Разматрање тог проблема у Комисији отворено је у поменутом раду др Горана Башића из 2007. године и монографији „Политичка акција – ромски покрет и промене“²⁷ у којој су анализирани савремене политичке и социјалне парадигме у којима Роми мењају свет око себе, али и свет у себи. Књига је написана за потребе научног скупа који је Комисија организовала у децембру 2010. године, на којем су саопштени и прилози Рајка Ђурића *Идентитет Рома у оквиру научно-теоријских парадигми*, Божицара Јакшића *Политика промене идентитета Рома у Србији* и Горана Башића *Социјална интеграција Рома и промене етнокултурног идентитета* којима је заједнички именитељ став садржан у Предговору зборника: „[...] након институционалног признања идентитета Рома уследио снажан развој заједнице, који је видљив у свакодневном животу: све је више образованих Рома, ромски језик и његови дијалекти се уче у јавним школама и проучавају на катедрама угледних европских универзитета, све више је литературе написане на овом језику и писаца којима је ромски матерњи (први) језик. Међутим, ретко се проучава, а самим тим и ретко пише и разговара о томе на који начин мере социјално-економске интеграције осмишљене, планиране и спроведене изван ромског културног хабитуса утичу на промене културног идентитета ове групе. Познато је да је идентитет Рома укоренен у два стуба, који су парадигма коју ромски интелектуалци истичу као основу политике идентитета народа чији припадници живе

²⁷ Bašić, Goran, *Politička akcija*, Čigoja štampa, Beograd, 2010.

у широком расејању – *Romanipen* и *Romani criss*. У њима је садржан дух и филозофија овог народа, њихово обичајно право, засновано и настало да би успоставило правила унутар групе и омогућило њено очување, а припадницима пружио уточиште и какву-такву сигурност током дуге историје сеоба и сучељавања са културама које им, по правилу, нису биле благонаклоне. Занемаривање ових чињеница приликом осмишљавања и спровођења савремених мера социјално-економске интеграције Рома представља реалну опасност да ти програми не дају жељене резултате, односно да не подстакну промене чија су обележја како побољшање животних услова Рома, тако и очување и подстицај њиховог културног идентитета. Уважавајући међусобну зависност културних промена савремених етничких група и све динамичније и софистицираније начине њихових прожимања, чини се да није на одмет подсетити се и чињенице да неку културу можемо схватити само уколико је поимамо на начин како је поимају њени баштеници. При томе, не би требало сметнути с ума и то да су на идентитет Рома, поред сиромаштва, утицај имале сталне миграције, осећање преживљавања и страх од 'других'. Очувању препознатљивог културног идентитета Рома и његовом ненаметљивом утицају на друге народе допринела је снага групе, развијана на логици, правилима и назорима створеним у односу на снажне и сталне спољашње 'подстицаје'.

Рајко Ђурић анализира последице расизма и етничких стереотипа на идентитет Рома и нарочито наглашава да су значајни научни радови засновани на антициганској литератури и наслеђу. Корене таквог приступа Ђурић налази не само у односу друштва према Ромима већ и у томе што „тоталитаризам није још нигде потпуно детоталитаризован, па је наставио да живи у многим сегментима и порам друштвених бића. Услед тога, опстаје као део и елемент структуре људске и друштвене свести, која се испољавала и у научноистраживачким текстовима о Ромима и њиховом идентитету“ (Ђурић: 2012; 20). Ђурић узроке тоталитаризма у науци види у односу аутора према истини и знању као таквом јер многи од њих не познају (или не желе да знају) ни европска, ни индијска филозофска – теоријска гледишта о идентитету. Њима је сасвим страно становиште по којем мишљење не би било могуће без свести као свести о себи. Они не виде нити знају да у свом бескрајном процесу мишљење актуализује разлику, која је у свести дата као сирова чињеница (*factum brutum*); и да свест једино у том хуманизованом облику показује истакнуту одлику неког ко није ни бог ни звер, него човек, како је то објаснила Хана Арендт у књизи „Живот духа“ (Ђурић: 2012; 23).

У прилогу *Социјална интеграција Рома и промене етнокултурног идентитета*, следим Ђурићеву идеју, и указујем на то да и политике признавања и заштите идентитета могу бити засноване на теоријама и мишљењима која су супротна бити идентитета који су субјекат признавања и заштите. Напоко признавање колективног идентитета на корак је од стигматизације која има тако различите узроке и последице. Међутим, Роми нису ни у историјском смислу, нити у савременом добу једини народ који се суочава са негативним сагледа-

вањем свог културног обрасца. Штавише, примера етноцентричне и нарцисоидне перцепције сопствене културе и ниподаштвавања других је прегршт, како међу либералима, тако и према теоријама и праксама других провенијенција. У историји политичких идеја спорадично је забележено да су неки од аутора чије идеје су само извориште либералне мисли, на другој страни утрли пут и искључивостима, ауторитаризму и неправдама.

Божидар Јакшић пажњу читалаца скреће на појаве које су од значаја за промене идентитета Рома. Пре свега, Јакшић указује на то да је прилагодљивост (мимикрија) Рома идентитетима окружења, о чему је са демографског становишта писао Владимир Станковић у првом Зборнику из 1992. године,²⁸ чинилац који спречава да се процене стварни ефекти социјално-економске интеграције. За такво стање Јакшић сматра да је значајна доктрина државног етнонационализма који почива на идеји да је „нација апсолутни господар на својој територији“ (Јакшић: 2012; 42) и у складу са таквим стратегијским опредељењем етноцентризам је понуђен и мањинским заједницама као модел очувања идентитета. Проблем је, како види Божидар Јакшић, у томе што „ексклузивни етноцентризам, заснован на традиционалистичком концепту *саборности*, не може бити поуздана основа за просперитет вишенационалних друштава. Ма колико мале, ромске заједнице, у борби за самоодржање, знају бити затворене према 'гацама'. Роми као народ без територијалних претензија су традиционално показивали висок ступањ спремности за суживот са другима. Били су најчешће искључивани, али нису били увек искључиви. Део ромског идентитета је слободарска отвореност, а не етноцентрична затвореност. Тај део ромског идентитета је неопходно сачувати у интересу друштва у целини“ (Јакшић: 2012; 43).

Најзад, шире политичке и друштвене услове интеграције Рома Јакшић анализира и указује на актере који одлучујуће утичу на унапређење положаја и очувања идентитета Рома: државни органи, политичке партије и удружења Рома и међународне организације. Одговорност за (не)успех програма интеграције припада овим актерима, а циљ којем би требало да теже, по Јакшићу, је: „Стварање услова живота у којима ће ромска породица својим радом, а не хуманитарном помоћи страних донатора, обезбеђивати своју егзистенцију велики је задатак пред свим чиниоцима јавног живота Србије. Неопходно је да се за такве услове живота и сами Роми изборе. У тој 'борби' њихови природни партнери су и многи грађани Србије који не живе ништа боље него Роми. Дакле, еманципација од беде уз очување кључних *вредности различитих ромских идентитета!*“ (Јакшић: 2012; 54).

У раду *Роми у Србији изазови интеграције*, који је објављен 2014. године у тематском зборнику „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“ Јакшић

²⁸ Владимир Станковић, *Роми у светлу још увише југословенске историје*, у: Маџура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992; стр. 159–178.

обнавља расправу о томе да ли је могућа интеграција без асимилације и пита се да ли постоје претпоставке за интеграцију Рома у србијанско друштво. „Начелно посматрано, отвара се озбиљан проблем о томе како разумети и објаснити идеју да се припадницима једног народа који *вековима* живи на одређеном територију у суживоту са већинским становништвом, нуди да се интегрирају у друштво у којем већину чине припадници другог народа. Чак и у друштвима у којима је национална припадност политички конципирана и практично изједначена с појмом држављанства, положај Рома није особито повољан. А у друштвима као што су балканска у којима је припадност роду (по рођењу) и етносу издигнута на врхунско место колективног идентитета ситуација је још сложенија. Обележена је више или мање снажном дискриминацијом и сегрегацијом. У таквим друштвима од начела модерне Европе ‘Сви различити, сви једнаки!’ не назиру се озбиљнији трагови. У вртлозима сиромаштва ромски живот се у тим друштвима креће између Сциле сегрегације и Харибде асимилације. Где је ту интеграција?!“ (Јакшић: 2014; 3). Јакшићев скептицизам је оправдан јер је истраживање Заштитника грађана о интеграцији Рома које је понудило емпиријске податке за писање радова у овом Зборнику јасно указало на то да „Постигнутим резултатима нису отклоњене препреке за социјално-економску интеграцију Рома и није створен потпун нормативни основ за спровођење дугорочних мера смањивања сиромаштва и остваривања суштинске једнакости грађана ромске националности. Мере позитивне дискриминације (афирмативне акције) које су предвиђене чланом 21. Устава Републике Србије нису у довољној мери разрађене и нису предузимане као средство за превазилажење изузетно неповољног социјално-економског и друштвеног положаја Рома, који су узрок њихове суштинске неправедности“.²⁹

О афирмативним мерама за унапређење положаја Рома у Србији, у истом Зборнику, пише проф. др Љубица Ђорђевић која на основу анализе прописа и резултата истраживања Заштитника грађана о спровођењу Стратегије унапређења положаја Рома закључује да „с обзиром на системску дискриминацију и сегрегацију којима су изложени, политика једнаких могућности према Ромима не може се ограничити само на доследну примену принципа забране дискриминације. За остваривање суштинске равноправности Рома са осталим грађанима неопходне су посебне, афирмативне мере којима ће се додатно подржати њихово укључивање у шире друштво и олакшати приступ ресурсима“ (Ђорђевић: 2014; 27).

Професорка Ђорђевић у раду указује на значај података за управљање стратешким мерама јер се само на основу њих може процењивати да ли афирмативне мере доприносе „повећаном укључивању припадника одређених група (жена, мањина, особа са инвалидитетом) у кључне области друштвеног живота

²⁹ Извештај о спровођењу „Стратегије за унапређење положаја Рома са препорукама“, Заштитник грађана, Београд, 2013. (www.pravamanjina.rs/attachments/IZVESTAJ%20ZG%20O%-20SPROVODJENJU%20STRATEGIJE.pdf).

(пре свега, запошљавање и образовање)“. За процену ефеката афирмативних мера кључно је квантитативно мерење релевантних индикатора, као и адекватна квалитативна обрада тих резултата. У том погледу праћење примене афирмативних мера свуда испољава одређене слабости. Ретке су државе у којима се води расно/национално/етнички сензибилисана статистика, односно у којима се обрађују подаци 'преломљени' према овим параметрима. Без ваљаних квантитативних података немогуће је пратити ефекте одређене политике. Са друге стране, када статистички подаци и постоје, оцена ефеката у доброј мери зависи од адекватне квалитативне анализе ових података, јер се на основу истих података могу доносити различити закључци (Ђорђевић: 2014; 46).

У истом Зборнику је прилог др Горана Башића *Сиромаштво Рома и афирмативне мере* у којем се заговара став да је сиромаштво Рома структурно и да отклањање последица његовог дуготрајног деловања захтева системску институционалну интервенцију. Међутим, заштита социјално-економских права Рома захтева пажљиво планирање и спровођење јер мере планске интеграције не би требало да утичу на нестајање или грубе измене идентитета групе. Сиромаштво Рома је структурно, карактерише га друштвена искљученост и неправан положај грађана ромске националности. Такво сиромаштво је друштвено неоправдано, оптерећује јавне фондове и безбедност. Отклањање структурног сиромаштва захтева планске и систематске мере којима управља држава. „У Европи постоје различите политике и праксе борбе против структурног сиромаштва али које увек садрже посебне, афирмативне мере које се најчешће предузимају приликом школовања и запошљавања Рома. Успех ових мера зависи од друштвене подршке, њиховог нормирања и способности јавне управе да их спроведе. У Србији мере афирмативне акције у вези са отклањањем структурног сиромаштва Рома нису прописане, постоје снажни друштвени отпори њиховом успостављању и нису развијени капацитети јавне управе да управља процесом интеграције Рома. Да би се то превазишло неопходна је како темељна реконструкција политике мултикултуралности тако и развијање друштвених и институционалних ресурса за обезбеђивање услова пуне равноправности грађана“ (Башић: 2014; 9).

О остваривању равноправности Рома, односно о поступањима Повереника за заштиту равноправности Републике Србије по притужбама Рома због дискриминације, писала је проф. др Невена Петрушић. У раду *Типологија случајева дискриминације Рома у јавној пракси Повереника за заштити равноправности* јасно се указује да успостављање правног и институционалног система за спречавање и забрану дискриминације није битно допринело смањењу дискриминације према Ромима која има своје друштвене и институционалне аспекте, а нарочито је изражена у областима које су у стратешким мерама државе означене као нужне за социјално-економску интеграцију – образовање и запошљавање. Према истраживању јавног мњења, пише професорка Петрушић, „грађани Србије перципирају Роме као најугроженију групу, с аспекта изложености дискриминацији. Роме је на првом месту, као најдискриминисанију групу, спонтано

навело 38% испитаних. То је, међутим, мање (за 7% односно 12%) него у истраживањима из 2010. и 2009. године (45% и 50%). Роми су на трећем месту према етничкој дистанци коју грађани исказују према националним мањинама, одмах иза Албанаца и Хрвата. Чак 53,3% грађана не би желело Рома у породици, 28% грађана не би желело да Роми буду државници, 25,9% не жели да Ром буде васпитач њихове деце, 18,7% не жели их за шефа, 18,2% за пријатеље, 12,5% за комшије, 11% за колеге, а 5,9% не жели да Роми буду држављани Србије (Петрушић: 2014; 80).

Иванка Костић у раду *Роми у Србији – главни проблеми и препреке у приписивању правима* сматра да успостављање система заштите права Рома не значи и доследну примену права и не обезбеђује ефикасан начин приступа правним институтима и лековима. На примеру лица којима није признат прави правни субјективитет (лични идентитет), а који се pejоративно називају правно невидљивим, указано је на дуготрајну неосетљивост институција, али и грађана на проблеме људи који из различитих разлога нису уписани у матичну књигу рођених. Они немају име, документа, не могу да се лече, венчају, школују, да се званично потпишу... Упркос томе што знамо да постоји правни систем, све до недавно није постојао начин да их у разумном року у прописаном поступку накнадно упише у матичну књигу рођених. Изменама Закона о ванпарничном поступку 2012. године и доношењем подзаконских аката омогућено је матичарима да након одлуке суда упишу „правно невидљиво“ лице у матичну књигу. Пракса је указала да су опстале извесне препреке за признавање правног субјективитета лицима без личног идентитета – прво у члану 71к Закона о ванпарничном поступку остављена је могућност да у поступку признавања идентитета Министарство унутрашњих послова не мора да примени одлуку суда, а потом и поступак који се води пред центром за социјални рад приликом пријаве пребивалишта је недоречен и не спроводи се у најбољем интересу грађана.

Прилог др Зорана Таировића *Промена слике о Ромима* објављен у зборнику „Роми Србије у XXI веку“ посвећен је ширем контексту политичке и друштвене укључености Рома – признавању, планирању и развоју културне политике Рома. Таировић у култури Рома, која је у великој мери неразумљива већинском окружењу, види потенцијал развоја заједнице и основу за њено равноправно друштвено укључивање. Ослањајући се на Хајдегерово (Martin Heidegger) становиште да „сама ствар стоји пред нама онаква каква је са нашег становишта“ Таировић отвара заиста значајна питања за признавање идентитета и права Рома – „Каква је слика о Ромима у свету? Како Роме доживљавају нероми и њихови политички лидери, односно шта знају други о Ромима и на који начин долазе до информације о Ромима?“. Најзад, „шта је то ромски идентитет и како се он ствара, а како се пројектује према неромима? Шта су ромске владине и невладине институције чиниле и шта чине за бољу препознатљивост ромског идентитета? Како се ромски стандарди разликују од западних и источних стандарда? [...] Колико се слика о Ромима одражава на њихов међународни положај, односно може ли се квалитетнијом сликом допринети бољем политичком положају Рома

у свету?“ [...] и да ли је „промена слике ромског културног корпуса могућа у датим околностима, а да аутентичност Рома не буде поништена“ (Таировић: 2018а; 61–63).

Одговоре на ова питања није лако дати, али Таировић у трагању за њима указује на бар два полазишна става сваке политике друштвеног укључивања Рома. Прво, слика о Ромима у јавном мњењу већине је заснована на предрасудама које су извор дискриминације и расизма. Друго, да је упркос свим спољним утицајима идентитет Рома дубоко укореван у нематеријалној култури народа: „Слика једног народа почиње у њему самом. [...] Идентитет Рома је објективна статична категорија која утврђује особености конкретно овог народа и спољни знак (визуелни и материјални), којима се та иста особеност пројектује и комуницира са јавношћу, док је слика субјективна динамична категорија, у овом случају импресија, утисак о Ромима коју има јавност и која настаје на основу перцепције идентитета. Репутација Рома јесте вредносни суд, реноме, углед, опште уверење о њима“ (Таировић: 2018а; 67).

У истом зборнику је и рад *Друштвено и политичко организовање Рома у савременој Србији* у којем др Горан Башић наставља да анализира друштвене и политичке околности у којима је Ромима признат статус националне мањине у Србији и улогу Националног савета ромске националне мањине (ромска мањинска самоуправа) у вези са заштитом идентитета групе, што јесте изворна надлежност овог тела, и мерама социјално-економске интеграције, што му није у опису послова утврђених Законом о националним саветима националних мањина.³⁰

Основна идеја рада је у томе да постојећи уставно-правни систем заштите индивидуалних и колективних права националних мањина погодује успостављању сегрегативног мултикултурализма у Србији чији стубови јесу и политичке странке националних мањина и мањинске самоуправе. Уколико се такво стање доведе у везу са тежњама ромске националне мањине за друштвеном интеграцијом и инклузијом ствара се галиматијас који је тешко објаснити, а још теже, с обзиром на природу политике као феномена, решити.

У таквим условима Национални савет ромске националне мањине је допринео постепеној артикулацији циљева и развоју организационе и финансијске инфраструктуре у вези са остваривањем права која су Законом о заштити права и слобода националних мањина призната као срж „мањинске“ културне аутономије: образовање, службена употреба језика и писма, култура и информисање. Међутим, у вези са политичким организовањем Рома није остварен политички утицај на унапређење положаја заједнице. Политичка снага Рома је притајена и подршку мањинској самоуправи уместо етничких „ромских“ политичких странака пружају политичке странке заинтересоване за Роме као бираче. Прекомерном утицају политичких странака на рад мањинских самоуправа Национални савет ромске националне мањине није успео да се одупре. „Суштина заштите етничких и културних идентитета мањина је у томе да им

³⁰ „Службени гласник РС“, бр. 72/2009, 20/2014 – одлука УС, 55/2014 и 47/2018.

држава различитим мерама обезбеди услове за то и да им истовремено омогући друштвену интеграцију. Остваривање тих циљева, поред осталог, зависи и од тога ко се у мањинским самоуправама стара о „културној аутономији“ мањина, односно какви су капацитети националног савета националне мањине. У вези са тим важно је да припадници националних мањина у националне савете изаберу сународнике који ће њихове интересе у вези са заштитом културних права заступати на најбољи могући начин“ (Башић: 2018а; 155).

И у прилогу *Право на службену употребу језика националних мањина у Републици Србији – перспективе ромског језика* у зборнику „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“ др Башић указује на то да већина права којима се подстиче и обезбеђује заштита етнокултурног идентитета националних мањина Ромима није достижна. У прилог томе је чињеница да остваривање права на службену употребу језика и писма у јединици локалне самоуправе значи и то да се националном савету националне мањине додељује 50 бодова по јединици локалне самоуправе у којој је језик националне мањине у службеној употреби. У зависности од броја јединица локалне самоуправе у којима је језик националне мањине у службеној употреби национални савет националне мањине добија средства из Буџета РС. Ромски није у службеној употреби ни у једној јединици локалне самоуправе, а с обзиром на прописе, распрострањеност и број ромског становништва, али и на склоност ка прикривању националног идентитета и константне предрасуде и дискриминацију према Ромима, не постоје услови да буде уведен у службену употребу у догледно време. У вези са Уставом гарантованим и законима уређеним правом на очување идентитета то значи да Роми немају равноправне услове за очување идентитета, а да Национални савет ромске националне мањине не остварује пуне надлежности у области културне аутономије. Ова чињеница указује на једно од значајних слабости нормативног схватања културне аутономије и самоуправе националних мањина. Не заборавимо, Роми су према Попису становништва национална мањина са 147.604 припадника који у укупном становништву земље чине 2,05%, а према показатељима из верификованих истраживања због изузетно тешких социјално-економских услова у којима дуготрајно живе и друштвене и институционалне дискриминације са којом се суочавају имају обележја етно-класе. Због тога би културна аутономија требало да буде подстрек националној и политичкој платформи социјалног и културног прогреса Рома.

Међутим, у постојећим друштвеним и политичким приликама Роми немају велике шансе да делотворно заштите и очувају свој културни, етнички, језички идентитет. За остварење националног програма потребни су људи који припадају елити знања и који су спремни да на политичку агенду поставе питања од круцијалног значаја за очување идентитета Рома: елиминисање структурног сиромаштва, борба против дискриминације, активно укључивање Рома у друштвене промене и успостављање јасно организоване, делотворне и припадницима националних мањина блиске мањинске самоуправе. Тај процес захтева

синхронизовану политичку акцију унутар ромског покрета у Србији, али и солидарност и институционалну и друштвену подршку (Башић: 2018; 24).

Упечатљив знак такве подршке било би опредељење државе да створи услове за одрживу интегративну (интеркултуралну) политику мултикултуралности у којој је акценат политичке акције усмерен ка друштвеној кохезији, повећењу и солидарности етно-културних група. У таквом друштвеном окружењу биле би излишне расправе о условима заштите језика, обичаја, културе Рома. Они би постојали као друштвена вредност. Да би се то остварило потребно је објективно сагледавање политике мултикултуралности у Србији и утврђивање њених реалних друштвених резултата. Многе државе у Европи које нису имале пренормиране системе заштите права националних мањина, а које су оствариле резултате у вези са заштитом права аутохтоних мањина, суочене са проблемима изазваним миграцијама различите врсте и заштитом права алохтоних мањина, раскинуле су са неуспешним политикама мултикултуралности и трагају за моделом одрживе интеграције. Остаје да се види какве политике мултикултуралности ће развијати европске државе у условима ревитализације идеје да се етничке, религијске, језичке посебности најефикасније штите у назору грађанске равноправности и строге поделе јавне и приватне сфере. Независно од тих решења требало би да Република Србија, прихватајући „европске вредности“, осмисли политику мултикултуралности у којој ће свакој мањини, а посебно онима које су због свог неповољног положаја посебно осетљиве на процес асимилације, обезбеди како услове за очување језика, културе, обичаја, тако и за несметано укључивање у друштвени и политички живот. Када је реч о службеној употреби језика и писама, она не би смела да по сваку цену буде услов политике мултикултуралности. Штавише, у постојећем систему заштите права националних мањина инсистирање на признавању службене употребе језика као централног стуба културне аутономије мањина погодно је етничкој сегрегацији (Башић: 2018; 27–28).

Суштина заштите етничких и културних идентитета мањина је у томе да им држава различитим мерама обезбеди услове за то и да им истовремено омогући друштвену интеграцију. Остваривање тих циљева, поред осталог, зависи и од тога ко се у мањинским самоуправама стара о „културној аутономији“ мањина, односно какви су капацитети националног савета националне мањине. У вези са тим важно је да припадници националних мањина у националне савете изабере сународнике који ће њихове интересе у вези са заштитом културних права заступати на најбољи могући начин.

Најзад, на крају, али нипошто не на последњем месту, желим да укажем на радове др Анамарије Сореску Маринковић и др Драгољуба Ацковића посвећене обичајном праву Рома (*Romani criss*). У савременој „ромолошкој“ литератури ромски суд је постала једна од централних тема, а њена садржина је пре свега усмерена на доказивање да је и у савременим условима ромски суд веома важан за многе ромске групе. Драгољуб Ацковић у раду *Неки елементи обичајног права Рома* указује на опадање утицаја института обичајног права код Рома, али и на

то да је овај специфичан и архаичан систем имао изузетно важну улогу у очувању идентитета заједнице: „Романи крис делује као кохезивна сила како би заштитио све интересе Рома, њихова права, традицију и етничку посебност“ (Ацковић: 2012; 123). Свакако да су у обичајном праву Рома вредности заједнице главни елемент правног система, али неприкосновеност непристрасног судије у којег све стране у поступку имају безрезервно поверење јесте суштина романи криса. Схватање правде и улога заклетве код сведока су следећи елементи обичајног права Рома, а примерима из савременог живота Рома Ацковић указује на то, да упркос томе што нема снагу какву је имао у прошлости, „ромски суд“ још увек има регулаторну функцију код појединих група Рома.

Анамарија Сореску Маринковић у раду *Бањашки суд из ујла нових ѿеренских исѿраживања* пре свега настоји да ревидира у науци распрострањену теорију да све групе које имају ромски суд говоре ромски језик, али посредно указује на теоријске изворе проучавања романо криса, главне дебате у науци о овом институту, а нарочито су занимљиви детаљни описи рада суда и његове друштвене функције: „Ромски суд се може одржати на било којој погодној локацији (ливада, двориште, већа соба нечије куће и др.), и сваки члан ромске заједнице може да учествује у саслушању. Судије седе у кругу, а сви остали присутни стоје око њих. Суђењем руководи најугледнији члан суда, обе стране износе своје ставове, затим следи судска расправа током које се разјашњавају околности и позивају сведоци, итд. Током саслушања судије најчешће узимају реч, али свако ко је присутан такође има право да говори и коментарише изношењем примера из прошлости, традиционалне праксе, биографских прича или из фолклора. Дискусије нису временски ограничене, свако може да говори колико жели, јер је основни циљ да се приближи позиција странке, тако да се коначно постигне консензус кроз узајамни компромис. Пошто судије донесу одлуку да се донекле дошло до заједничког става, они формулишу одлуку прихватљиву за све укључене стране и јавно је саопште. Одлука суда обавезно садржи и новчани део који се плаћа оштећеној страни или даје као компензација за неправедну оптужбу. Одлуке су увек у складу са материјалним могућностима прекршиоца. Одлука ромског суда се не може опозвати и сматра се коначном“ (Сореску Маринковић: 2014; 114).

Мишљење Сореску Маринковић да је велика заслуга двоје америчких адвоката Вајрауха (Weyrauch) и Бел (Bell) то што су показали да је *romani kris* динамичан систем, способан да се адаптира на нове друштвене ситуације, медијатор друштвене промене и, истовремено, чувар традиције, те да је реч о аутономном закону, који постоји независно од доминантних правних система, важи и за допринос који су она и Ацковић учинили у нашим „ромолошким“ истраживањима и литератури. Њихова је заслуга што су на садржајан начин обновили расправу о вредностима унутар ромске заједнице без чијег разумевања нема успешног програма социјалног укључивања и делотворне антидискриминационе политике.

Значај објављених радова

Рад Одбора за проучавање живота и обичаја Рома САНУ је имао утицај како на развој истраживања о Ромима, тако и на промене јавних политика у односу на питања статуса и остваривања равноправности Рома. Најзад, најмање приметан, али веома значајан друштвени утицај Одбора је био на промене друштвене свести о Ромима и на сазревање ромског покрета. Чини се да је тај утицај остао у сенци рада бројних институција и организација које су се истовремено бавиле сличним питањима. Прихватимо с поносом да је овај рад Одбора, који је остао у сенци његовог научног доприноса, имао снагу и утицај да охрабри и инспирише људе да размишљају о Ромима и о њиховим проблемима другачије. Лични и професионални ауторитет Милоша Мацуре, Александре Митровић, Љубомира Тадића, Ђурђице Петровић, Марсела Куртијадеа, Драгољуба Ацковића, Радомира Лукића, Саита Балића, Војислава Становчића, Божицара Јакшића и других чланова и сарадника Комисије имали су значај за отварање питања о којима се није радо говорило.

Почетком девете деценије XX века разговарало се о статусу Рома и о програмима борбе против сиромаштва и дискриминације. У јавним политикама овај разговор и идеје су обновљене тек деценију касније. О моделима интеграције и инклузије Рома, односно активном учешћу Рома (укључивању) у смањивању сиромаштва др Александра Митровић је 1990. године написала књигу „На дну: Роми на границама сиромаштва“, а Саит Балић и Градимир Зајић су у то време развијали синдикално организовање сакупљача секундарних сировина и одрживе моделе запошљавања.

У последње две деценије тежиште расправе је усмерено ка моделима интеграције и инклузије Рома. Чланови Одбора су били жестоки критичари политике интеграције Рома засноване на апстрактним, макар и најбољим, жељама. Сматрали су да промене у вези са друштвеним положајем Рома морају бити дугорочан друштвени, а не државни или ромски програм који даје шансу свима и обавезује их да мењају свест и друштвено понашање које очигледно није прихватљиво чим постоји потреба за политичким акцијама еманципације инклузије или интеграције.

На сазревање и развој ових идеја значајан утицај су имали Роми чланови Одбора – Рајко Ђурић и Драгољуб Ацковић, његови оснивачи, Саит Балић, Ђура Симић, Трифун Димић, Алија Краснићи, Марсел Куртијаде, Зоран Таировић, Баја Саитовић-Лукин и Марија Александровић, прва Ромкиња изабрана за чланицу 2017. године.

Индекси цитираности и утицаја објављених радова су лако доступни и радознали читаоци ће лако измерити научни допринос објављених радова, јавне политике неће лако признати корене идеја које су усвојиле, а многе колеге сматрају да је научно наслеђе излишно јер је њима добро познато све што је у његовом наслеђу. Оставимо цинизам којем се нисмо могли одупрети, јер је у њему добар део истине, и задовољимо се тиме да се у Одбору разговарало и мислило унапред о осетљивим питањима важним за положај и живот Рома.

ЛИТЕРАТУРА

- Александровић, Марија, *Инклузија ромских ученика у средњим школама у АП Војводини*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Ацковић, Драгољуб, *Конституционални проблеми Рома*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Ацковић, Драгољуб, *Неки елементи обичајног права Рома*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Ацковић, Драгољуб, *Проблеми образовања Рома*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Ацковић, Драгољуб, *Самоорганизовање београдских Рома у периоду између два светска рата*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСП, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Бамски, Марија, *Породица као економска заједница код Рома у Новом Кнежевцу*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Бауцал, Александар, *Деца и млади из ромске заједнице у образовном систему Србије: маргинализовани у друштву и маргинализовани у образовном систему*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уме-

- тности, Научни скупови, књ. СХХХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Башић, Горан, *Друштвено и политичко организовање Рома у савременој Србији*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018а.
- Башић, Горан, *Положај Рома у централној и југоисточној Европи после 1989. године*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Башић, Горан, *Положај и интеграција Рома у Србији*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Башић, Горан, *Право на службену употребу језика националних мањина у Републици Србији – иерархијске ромској*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Башић, Горан, *Сиромаштво и афирмативне мере*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Башић, Горан, *Социјална интеграција Рома и промене етнокултурног идентитета*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СХХХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Благојевић, Марина, *Ставови студената о Ромима: широк осмех и златан зуб*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Валић Недељковић, Дубравка, *Покрајински јавни сервис Војводине: програми на ромском језику*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СХХХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Видовић, Марија, *Ромкиње у насељу „Мали Лондон“, Панчево*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Видовић, Марија, *Роми и средње стручно образовање*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни

- скупови, књ. ХСШ, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Влаховић, Петар, *Етнoантропoлoшкe oдликe Рома у Југoслaвији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Вујовић, Сретен, *Роми и сѿановање*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Вујовић, Сретен, *Сѿановање Рома у социјалистичкој Србији*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Вуксановић-Мацура, Злата, Мацура, Владимир, *Живот на ивици. Сѿановање београдских Рома 1919–1941*, Галерија науке и технике САНУ, Београд, 2015.
- Вуксановић-Мацура, Злата, Мацура, Владимир, *Светло и ѿамно. Сѿановање Рома у Београду на ирелазу 20. у 21. век*, Галерија науке и технике САНУ, Београд, 2016.
- Вуксановић-Мацура, Злата, *Предјовор*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Вуксановић-Мацура, Злата, *Социјално сѿановање у Србији и Роми*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Гојковић, Андријана, *Осврћ на досадашња ироучавања ромске музике у Југославији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Гојковић, Андријана, *Прилађовање Рома данашњем музичком живољу Србије*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Гојковић, Андријана, *Циганска романишка у европској музици XIX века*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСШ, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Гоцић, Горан, *Цигани и њихови анђели чувари*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСШ, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Даковић, Невена, *Стереотипи филмске рејрезентације Рома*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности,

- Научни скупови, књ. ХСП, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Делић, Весна, *Ко је ко у Црној Гори? Стучај Рома, Етнџана и Ашкалија*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Денић, Славица, *Промене родној идентитетима и интeркултуралности*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018.
- Дивјак, Лазар, *Покушаји пресељења ситановника новобеоградској ромској насеља „Газела“ 2004–2009: иромаијаи, сужоби, резултати и иоследице*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Димић, Трифун, *Светиоисамски џекскови на ромском језику*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСП, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Ђерић, Гордана, *Ситереоитији о Ромима*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., *Идентитет, религија и обичаји Рома*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., *Ка социологији религије верској живоити Рома*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Ђорђевић, Драгољуб Б., *Ромолошки коментар методолошких саветита финске Ромкиње Саје Векман*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Ђорђевић, Љубица, *Афирмативне мере за унапређење иоложаја Рома у Србији*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Ђукановић, Љиљана, Игњатовић, Душан, *Енергетске карактеристике ромских кућа*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.

- Ђурић, Љубица, *Ромолошка лексикографија у Србији: сџање и досџуиностџ*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Ђурић, Рајко, *Без ѓрава нема демократије*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Ђурић, Рајко, *Идентифицирање Рома у оквиру научнои теоријских ѓпарадиџми*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Ђурић, Рајко, *Историја холокауста Рома*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Ђурић, Рајко, *Ромски модални глаголи, нека оиџворена ѓиџања*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Ђуровић, Богдан, *Друштвено сеџреџација и ѓиџоизирана свестџ Рома*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Ердељановић, Александра, *Цигани као уметничка инспирација у јуџословенском филму*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Зајић, Градимир, *Положај и ѓерсеџекџиве Рома на ѓџржџиџију раџа*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Златановић, Сања, *Ђорџовци: скица за ѓорџиреџи ѓодељеџеноџ идентифиџиџеџа*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Ивић, Павле, *Уводна реч*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Илић, Марија, *Пресељење Рома исџод Газеле у ѓолиџиџичком дискурсу*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности,

- Научни скупови, књ. СХХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Јаковљевић, Ранко, *Џијани/Роми Клагова*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Јакшић, Божидар, *Образовање и школовање ромске деце*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Јакшић, Божидар, *Политика промене идентитета Рома у Србији*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СХХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Јакшић, Божидар, *Роми у Србији – изазови интеграције*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Јеринић, Јелена, *Правни аспекти стијановања Рома у нелегално изграђеним или насељеним објектима*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Јоксимовић, Снежана, Јањетовић, Драгана, *Свесни о себи ромске деце*, у: Мацура, Милош (ур.), „Џигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Клопчич, Вера, *Положај и употреба ромског језика у систему образовања и у медијима у Словенији*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Костић, Александра, *Перцепције Рома о лажи*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Костић, Иванка, *Роми у Србији – главни проблеми и прејуре у ирисијуу иривима*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Кузмановић, Бора, *Стереотипије о Ромима и етничка диспанца*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LХVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.

- Куртијаде, Марсел, *Проблеми њрипаођавања ѡтерминологије неромској ѡорекла ромском језику*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Куртијаде, Марсел, *Рађање и судбина идеје о стандардизацији ѡисаној ромској језика у СССР, СФРЈ и Србији*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018а.
- Лакић, Игор, *Ромски језик у Црној Гори – стање и перспективе*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Лакић, Игор, *Уѡишреба ромској језика у образовним и друђим институцијама у Црној Гори*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Лукић, Радомир, *Устайни положај Рома у Југославији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Мандић, Мирјана, *Замена језика – Анализа језичких способности једној ромској деветица*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Марковић, Јасмина, *Занимања и начин стицања средстава за животи Рома у Краљеву (1945–1992)*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Мартиноска, Ана, *Бајање код Рома у Македонији*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Марушиакова, Елена; Попов, Веселин, *Идентитет Рома на Балкану (историја и савременост)*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Мацура, Владимир, *Ромска енклава Орловско насеље на рубу Београда – архивскионско-урбанистички опис*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови,

- књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Мацура, Владимир, *Један начин санације физичкој оквира ромске енклаве*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Мацура, Владимир, *Беднији од најбеднијих или крајњак опис стања тридесет и једне ромске енклаве у Београду (ледано са урбанистичко-географској ситуацији)*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Мацура, Владимир, *Нужности легализације неформалних ромских насеља*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Мацура, Владимир, Самарџић, Јово, *Ромски стањ у бројевима: поређење оштрих и стањбене ситуације Рома у Београду на основу података из година 1991, 2002. и 2011.*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Мацура, Владимир, Вуксановић-Мацура, Злата, *Процес израде урбанистичкој плана за неформална ромска насеља – пример Мале Губе у Прокуљу*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018.
- Мацура, Милош, *Уводна реч академика Милоша Мацура*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Мацура, Милош, *Демографске промене и друштвени развојак Рома*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Мијаиловић, Јасна, *Цигани – усамљена или паралелна култура*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Милић, Анђелка, *Глобалне промене и свакодневни животи*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Милић, Владимир, *Роми као маргинална друштвена група*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.

- Милосављевић, Милосав, *Роми и девијације*, у: Маџура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Митровић, Александра, *Роми на ираницама сиромаштва*, у: Маџура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Митровић, Александра, Зајић, Градимир, *Деценија с Ромима у Масурици*, у: Маџура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Митровић, Александра, *Друшћивени сџаиџус Рома*, у: Маџура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Митровић, Александра, *Иниџирација геџе из ромске еџничке ирује у образовни сисџем*, у: Маџура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Митровић, Бранислав, Митровић, Јелена, *Анализа сџамбених склоџова ромске куџе*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Маџура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Мокрањац, Александра, *Исиџраживања и рефлексџе аџадемџка Мџлана Лојаниџе о најнижџем сџамбеном фонџу Беоџраџа грује џоловине џвадесетџоџо века*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Маџура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Нешић, Владимир, *Соџџјална функција еџничкоџ сџереџиџиџа Рома*, у: Маџура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Обраџовић, Константин, *Права и џоложај мањина у СР Јуџославији – џде су Роми?*, у: Маџура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Османи, Ибрахим, *Гласовни сисџем у ромском језџу*, у: Маџура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Павловић, Марина, *Услови сџановања и живџиџа у ромским насељима у Лесковџу*, у: Маџура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.

- Пајванчић, Маријана, *Уставишне гаранције њива Рома у контексту њива њиваџника националних мањина*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. СХХХХХ, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Петовар, Ксенија, Мацура, Владимир, *Улога њива и бирократиске воље у њивањању услова сиванања у Орловском насељу*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСШ, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Петровић, Турђица, *Научна истраживања Рома у Југославији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Петровић, Турђица, *Цигани у Срему у 18. веку (џивло џроучавању)*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСШ, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Петровић, Едит, *Стереотипије о ромским занимањима и занимања Рома*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Петровић, Мина, *Сиваџна искљученост Рома у централној и југоисточној Европи и Србији*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Петровић, Ружа, *Демографске особености Рома у Југославији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Петрушић, Невена, *Типологија случајева дискриминације Рома у њивањој џракси Повереника за заштитиу равнојравности*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Писари, Милован, *Роми у Београду за време Другој свејској раиџа*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Попов, Веселин, *Цигани номади у Бујарској – џиваџионалне и савремене димензије*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. ХСШ, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.

- Прокић, Милутин, *Социјално-економске карактеристике Рома у Југославији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Прокић, Милутин, Станковић, Владимир, Јанковић, Јованка, *Попис ситановништва као извор података о Ромима*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Радисављевић Типаризовић, Драгана, *Роми у ходочашћу: студија случаја два свештеништва у Србији (Бојородица Ђуниска и Мајка Божија Текијска)*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Радојчић-Оберкнежев, Марина, *Урбанистички приказ ромских насеља у Зрењанину*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Радушки, Нада, *Демографске и етничке особености Рома у Србији*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Радушки, Нада, *Демографска изражавања ромској националној идентичности*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Савић, Ксенија, Кораћ, Весна, *Да ли су Роми нова „ризична група“?*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Савић, Свенка, *Високо образоване Ромкиње у Србији: могућности за очување и развој идентичности*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Савић, Свенка, *Корпус(на) лингвистика и ромологија у Србији*, у: Варади, Тибор и Симић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Савић, Свенка, *Формирање студентској идентичности: ромски студенти и студенткиње смештени у студентским домовима Универзитета у Новом Саду*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности,

- Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018.
- Саитовић Лукин, Баја, *Усијешносћ и примене афирмативне акције у образовању Рома*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018.
- Саитовић, Баја Лукин, *Ромски језик: актуелни процеси стандардизације у Србији*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Саитовић, Баја, *Промене у свадбеним обичајима појединачних Рома*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Сикимић, Биљана, *Вишејезичносћ банатских Рома: ромски, српски и румунски језик у свакодневној комуникацији*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Сикимић, Биљана, *Идем свуда по иностранство са мојима децама*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Сикимић, Биљана, *О јовору београдских Рома крајем 19. века: Дејвид МекРичи*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Сикимић, Биљана, *Традиционалне бајте и окућнице Рома у Подунављу*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Сикимић, Биљана, *Ковачи у Санџаку*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018а.
- Сореску Маринковић, Анамарија, *Панчевачки Роми Габори: вера и језик вере*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Сореску Маринковић, Анамарија, *Бањашки суд из угла нових итеренских исцртавања*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна

- издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Сореску Маринковић, Анамарија, *Мојћносћи израге речника бањашиких јовора у Србији: неколико зајџања*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Стакић, Ђурађ, *Модели социјалној рага са мариналним јрујама*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Станковић, Андреа, *Конституција ећничкој идентитетној Каравлаха у Босни и Херцеговини*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Станковић, Владимир, *Роми у свећу јодашака југословенске сћаићсићке*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Становић, Војислав, *Испираживања о живоићу и јоложају Рома – јројекћи САНУ и објављени радови*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Стојаковић, Витомир, *Међународна сарадња у друћћвеној зашћћћћи ромске деце*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Стојанчевић, Владимир, *Политички и јравни јоложај Цијана (Рома) у Србији Првој и Друој усћанка*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Таировић, Зоран, *Промена слике о Ромима*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018а.
- Танцер, Младен, *Примарна дефицијарносћ у одоју и образовању деце Рома у Словенији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Тахировић-Сијерчић, Хедина, *Мојћносћи очувања линвистичке вићалносћи ромској језика*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, зашћћта и перспективе

- ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Тодоровић, Гордана, *Ферилитијет генерација ромских жена по подручјима Југославије*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Тодоровић, Драган, *Национална, религијска и конфесионална идентификација као фактори групивене удаљености од Рома у Србији*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Тодоровић, Драган, *Процеси интеграције Рома: „бић“ и/или „имаћ“*, у: Варади, Тибор (ур.), „Роми Србије у XXI веку“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Београд, 2018.
- Тодоровић, Драган, *Роми као етнокосмологи у југоисточној Србији*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Тодоровић, Драган, *Улога бојословских фактора у процеси интеграције Рома југоисточне Србије*, у: Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), „Прилози Стратегији социјалног укључивања Рома“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- Ћирковић, Светлана, *Етнички стереотипи о Ромима у Србији – прајмалинвистичка анализа*, у: Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- Ћирковић, Светлана, *Савремена линвистичка истраживања ромских говора у Србији*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Ћирковић, Светлана, *Трансформација ромској идентификацији: мешовити бракови*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Ференчак, Миодраг, *Неки чиниоци сусјангарној сјановања у Орловском насељу и моућности њиховој побољшања*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.

- Ференчак, Миодраг, *Самограна и ромска кућа*, у: Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура, Злата (ур.), „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Београд, 2017.
- Филиповић, Јелена и Вучо, Јулијана, *Зашто немамо српско-ромску билинвалну наставу у школама у Србији: у ишлој поимању адитивне билинвалне наставе као друштвеној катигоризијацији*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Филиповић, Јелена, *Образовање ромске деце у Србији: језичка иерархијализација*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Финдак, Сунчица, *Пошребаност и стварање увјетности за обухват ромске деце у предшколске организације*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Фира, Александар, *Уставни положај Рома у Савезној Републици Југославији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Цвејић, Јасминка, *Сиромаштво и животиња средина Орловској насеља*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Цекић, Никола, *Урбархийекитур седам ромских енклава у Нишу*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Чакан, Деана, *Роми и медији*, у: Мацура, Милош (ур.), „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Чакан, Иван, *Роми у Новом Саду данас*, у: Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), „Друштвене промене и положај Рома“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- Шаип, Јусуф, *Нормативна и нејзинатна израженост*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.

- Courthiade, Marcel, *Consolidating the standardization of the Romani language – past, present, future, in respect of dialectal diversity while granting easy worldwide communication in mother tongue*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Demir, Ljatif, *Tijelo, obred, ritual, scena kod Roma u Makedoniji*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Demir, Ljatif, *Romski jezik u 21. stoljeću: u labirintu varijeteta ili novim putem ka (re)standardizaciji*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- Erolova, Yelis, *Identity and Religion of the Muslim Roma/so-called Turkish Gypsies*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Halwachs, Dieter W., *Romani Teaching: Some General Considerations Based on Model Cases*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Marušiakova, Elena, *Inter-group self-government of Bulgarian Gypsies*, у: Милош Мацура (ур.), „Дигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Pathania, J. S., *Четири породице речи-мојилова између ромској језика и језика Индије*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Popov, Vesselin, *Gypsy nomads in Bulgaria – traditions and contemporary dimensions*, у: Милош Мацура (ур.), „Дигани/Роми у прошлости и данас“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- Radosavljević, Petar, *Pogled na bajaške dijalekte u Hrvatskoj*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Slavkova, Magdalena, *Doing Ethnographic Fieldwork among Gypsies in Home Country and Abroad*, у: Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), „Промене идентитета, културе и

- језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- Tancer, Mladen, *Problemi in perspektive šolanja otrok Romov u SR Sloveniji*, у: Мацура, Милош (ур.), „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- Watabe, Masako, *The NooJ Approach of Automatic Language Processing as a Tool for Systematization of Romani Grammar in Both Description and Formal Teaching*, у: Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.

ПРИЛОЗИ

СПИСАК ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ/ОДБОРА ОД 1989. ДО 2019.

АЛЕКСАНДРОВИЋ, МАРИЈА

АЦКОВИЋ, ДРАГОЉУБ

БАШИЋ, ГОРАН

ВАРАДИ, ТИБОР

ВУЛОВИЋ, СРЕТЕН

ВУКСАНОВИЋ-МАЦУРА, ЗЛАТА

ДИМИЋ, ТРИФУН

ЂОРЂЕВИЋ, ДРАГОЉУБ

ЂУРИЋ, РАЈКО

ЖИВКОВИЋ, ЈОВАН

ЈАКШИЋ, БОЖИДАР

ЈОВАН ЋИРИЉОВ

КРАСНИЋИ, АЛИЈА

КУРТИЈАДЕ, МАРСЕЛ

ЛУКИЋ, РАДОМИР

МАЦУРА, ВЛАДИМИР

МАЦУРА, МИЛОШ

МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, НАДА

МИТРОВИЋ, АЛЕКСАНДРА

ПЕТРОВИЋ, ЂУРЂИЦА

ПЕТРОВИЋ, ПАВЛЕ

ПЕТРОВИЋ, РАДМИЛА

САВИЋ, СВЕНКА

САИТОВИЋ, БАЈА ЛУКИН

СИКИМИЋ, БИЉАНА

СИМИЋ, ЂУРА

СТАНОВЧИЋ, ВОЈИСЛАВ

ТАДИЋ, ЉУБОМИР

ТАИРОВИЋ, ЗОРАН

ТОДОРОВИЋ, ДРАГАН

ФИЛИПОВИЋ, ЈЕЛЕНА

ФИРА, АЛЕКСАНДАР

ХРЊИЦА, СУЛЕЈМАН

ШИПКА, МИЛАН

ОБЈАВЉЕНИ ЗБОРНИЦИ

- „Развитак Рома у Југославији – проблеми и тенденције“, Мацура, Милош (ур.), Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 1, Београд, 1992.
- „Друштвене промене и положај Рома“, Мацура, Милош и Митровић, Александра (ур.), Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. LXXX, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 2, Београд, 1993.
- „Цигани/Роми у прошлости и данас“, Мацура, Милош (ур.), Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XCIII, Одељење друштвених наука, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, књ. 3, Београд, 2000.
- „Друштвене науке о Ромима у Србији“, Тадић, Љубомир и Башић, Горан (ур.), Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2007.
- „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“, Варади, Тибор и Башић, Горан (ур.), Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CXXXIX, Одељење друштвених наука, књ. 33, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2012.
- „Прилози Стратегији унапређења положаја Рома“, Варади, Тибор, Ђорђевић, Драгољуб и Башић, Горан (ур.), Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 106, Комисија за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2014.
- „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, Варади, Тибор и Вуксановић-Мацура Злата (ур.), Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXIV, Одељење друштвених наука, књ. 107, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2017.
- „Роми Србије у XXI веку“, Варади, Тибор (ур.), Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCLXXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 109, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.
- „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“, Варади, Тибор и Сикимић, Биљана (ур.), Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXV, Одељење друштвених наука, књ. 40, Одбор за проучавање живота и обичаја Рома, Београд, 2018.

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Вуксановић-Маџура, Злата, Маџура, Владимир, *Животи на ивици: сѣановање београдских Рома 1919–1941*, САНУ, Галерија науке и технике САНУ, бр. 21, Београд, 2015.

Вуксановић-Маџура, Злата, Маџура, Владимир, *Свешто и ѿамно: сѣановање Рома у Београду на прелазу 20. у 21. век*, САНУ, Галерија науке и технике САНУ, бр. 23, Београд, 2016.

ПРЕДСЕДНИЦИ КОМИСИЈЕ/ОДБОРА

МИЛОШ МАЦУРА

Правник, економиста, демограф
Беч, 20. 1. 1916. – Београд, 29. 8. 2005.

Чланство у САНУ

Одељење друштвених наука: дописни члан од 21. 3. 1974; редовни члан од 7. 5. 1981; заменик секретара Одељења друштвених наука (1981–1985); секретар Одељења (1985–1989); члан Председништва САНУ од 16. 11. 1989. до 26. 5. 1994.

Запослење

Професор универзитета (1958–1966); директор Савезног завода за статистику (1963–1966); директор Одељења за становништво ОУН (1966–1972); научни саветник Економског института у Београду (1972–1984), пензионисан (1984).

Одбори

Одбор за проучавање становништва (председник); Одбор за економске науке; Одбор за филозофију и друштвену теорију; Комисија за проучавање живота и обичаја Рома (председник од 1989. до 1999); Међуакадемијски демографски одбор; Одбор за сакупљање грађе о геноциду против српског и других народа у 20. веку; Међуодељењски одбор за проучавање националних мањина и људских права (председник од 1989. до 1999).

ЉУБОМИР ТАДИЋ

Правник, филозоф

Смријечно (Црна Гора), 14. 5. 1925. – Београд, 31. 12. 2013.

Чланство у САНУ

Одељење друштвених наука: дописни члан од 12. 12. 1985; редовни од 27. 10. 1994.

Запослење

Професор универзитета: ванредни професор Правног факултета у Сарајеву 1960–1962; редовни професор на Филозофском факултету у Београду од 1963. до 1975; научни саветник у Центру за филозофију и друштвену теорију Института друштвених наука у Београду од 1980.

Одбори

Одбор за филозофију и друштвену теорију; Одбор за етнологију; Међуодељењски одбор за проучавање положаја српске мањине у суседним земљама (променио назив у: Међуодељењски одбор за проучавање националних мањина и људских права); Међуодељењски одбор за национална питања; Комисија за проучавање живота и обичаја Рома (председник од 1999. до 2009); Комисија САНУ за задужбине.

АЛЕКСАНДАР ФИРА

Правник

Крагујевац, 5. 4. 1929. – Београд, 31. 12. 2011.

Чланство у САНУ

ВАНУ: дописни члан од 4. 12. 1979; редовни члан од 22. 11. 1984. САНУ: редовни члан од 29. 5. 1991. Одељење друштвених наука: редовни члан од 9. 10. 1992.

Запослење

Професор Правног факултета у Новом Саду, редовни од 1970; судија Уставног суда Југославије од 1969, председник тог суда 1982–1990; председник Уставног суда Војводине од 1974; председник Савезног комитета за законодавство и члан СИВ-а, 1975–1982; професор Факултета политичких наука, 1990–1994.

Функције у САНУ

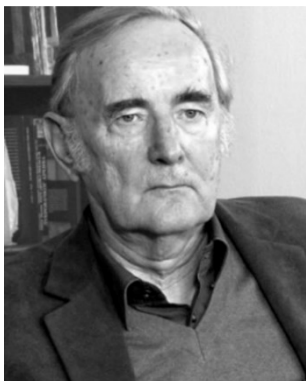
ВАНУ: председник Председништва 1988–1990.

Одбори

Међуодељењски одбор за проучавање националних мањина и људских права; Одбор за проучавање извора српског права, председник; Комисија за проучавање живота и обичаја Рома (председник од 2009. до 2011); Фонд за научна истраживања САНУ, члан Управног одбора од 28. 5. 1998.

Чланство у стручним удружењима

Удружење за политичке науке Србије, члан Председништва; Удружење „Наука и друштво“, члан Председништва; Југословенско удружење за уставно право; Central European Academy of Science and Art (Темишвар) редовни члан 1997.

ТИБОР ВАРАДИ (Tibor Várady)

Правник

Зрењанин (Велики Бечкерек), 1939.

Редовни члан Одељења друштвених наука

Чланство у САНУ

За дописног члана ВАНУ изабран 1987; за дописног члана САНУ изабран 1992. (када је ВАНУ постала део САНУ); за редовног члана САНУ изабран 2003.

Школска спрема

Правни факултет Универзитета у Београду, основне студије (1962) и магистарске студије (1967); Правни факултет Харвардског универзитета, докторат (1970).

Запослење

Правни факултет у Новом Саду, редовни професор; у пензији.

Чланство у одборима САНУ

Председник Одбора за проучавање националних мањина и људских права; председник Одбора за проучавање живота и обичаја Рома (2012–); члан Академијског одбора за сарадњу са нашим научницима и уметницима у иностранству.

Чланство у стручним удружењима

Члан ILA (Светско удружење за међународно право) (1970–); члан Société de la Legislation compare (1980–); председник Панела Asser College Europe (1996–2001); члан International Academy of Comparative Law (2006–); члан American Bar Association (2006–); члан Society of European Contract Law (2006–); члан Друштва књижевника Војводине (1975–).

Уреднички рад

Одговорни уредник часописа *Új Symposion* (1969–1971); главни и одговорни уредник часописа *LETÜNK* (1990–1999); члан уредништва *Архива за њравне и груишйвене науке*; члан редакције *Јуиословенске ревије за међународно њраво*; стални кореспондент правног часописа *Netherlands International Law Review* (1985–2005); члан листе главних сарадника правног часописа *Revue de l'Arbitrage* (1983–1994); члан уредништва *Croatian Yearbook of International Commercial Arbitration* (1998).

